

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 156 (№ 5)

Київ – 2020

УДК 123

**УТВОРЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ УНР ТА
ФОРМУВАННЯ ЇЇ ВІЙСЬКОВИХ
ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС
АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ЗАКОЛОТУ
(ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 1918 Р.)**

**ESTABLISHMENT OF THE UPR DIRECTORY
AND THE FORMATION OF ITS MILITARY
DIVISIONS DURING THE ANTI-HETMANIAN
PUTCH (NOVEMBER – DECEMBER 1918)**

Гай-Нижник П. П.,

доктор історичних наук, заступник директора,
Науково-дослідний інститут українознавства
МОН України (Київ, Україна),
e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Hai-Nyzhnyk P.,

Doctor of History, Deputy Director,
Scientific Research Institute of Ukrainian Studies,
Ministry of Education and Science of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

У статті висвітлюються перебіг та обставини військових підрозділів Директорії під час антигетьманського повстання у листопаді–грудні 1918 р., які згодом стали основою для Дієвої Армії УНР.

Ключові слова: заколот Директорії, УНР, Українська держава, Гетьманат.

The article discusses the course and circumstances of the Directory's military units during the anti-Hetman uprising in November–December 1918, which later became the basis for the UNR Army.

Keywords: *putch of the Directory, UNR, Ukrainian State, Hetmanate.*

З середини вересня 1918 р. у середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом, тобто вже із залученням регулярних збройних сил.

Роль мотора та ядра дотику й згуртування заколотників взяв на себе відомий тогочасний крайній лівий політичний і громадський діяч, поет і соціолог, що за фахом був лісником, один з ідеологів і член Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів Микита Шаповал. Сам він про це занотував коротко і цілком відверто: «Вересень 1918 р. приступаю на свій ризик до організації повстання /в порозумінні з Григорієм, Вікт[ором] Павленком, ген.Осецьким, Андр[ієм] Макаренком/. До цього прилучається згодом Винниченко. Переховування перед повстанням» [96, арк. 132]. У спогадах М. Шаповал згадував також, що ще у вересні 1918 р. він «змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів-революціонерів (Григорієв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього» [102, с. 120–121]. В. Винниченко ж, зі свого боку, засвідчував з цього

приводу: «Ставши по уступленню А. Ніковсько-го головою Національного Союзу¹, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас» [4, с. 87–90]. П. Христюк писав, що задум силою повалити П. Скоропадського виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М. Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничники та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії (Ф. Швець – від Селянської спілки, А. Макаренко – від залізничників, П. Андрієвський – від соціалістів-самостійників, есер М. Шаповал відмовився вступити до Директорії, а натомість від 14 листопада очолив УНС). Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи. І лише після залучення до змови В. Винниченка (який згодом й стане на чолі Директорії) цей намір підтримали окремі еседеки [70, с. 128].

Гадаю, що й С. Петлюра, який належав до УСДРП, хоч і перебував у в'язниці, був прихильником силового розв'язання питання влади (а отже, і проблему соціально-політичного розвитку України) і не лише знав про такі наміри, але й свого часу (до арешту) наполегливо готував ґрунт для перевороту. Вважаю також, що саме ув'язнення завадило йому особисто очолити підготовку до збройного виступу проти гетьманського режиму і підтвердженням цьому є його підпільна робота на чолі Земського союзу, позиція військовиків (зокрема Січових стрільців) щодо його заочного включення до складу Директорії² та практичне загальне керівництво республіканськими силами в листопаді–грудні 1918 р. тощо.

Підготовча праця у цьому спрямуванні не припинялася практично з перших днів встановлення Гетьманату й здійснювалася у кількох напрямках одночасно: політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиній спілці (координаційному центрі), якою спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім (від серпня 1918 р.) – Український національний союз (УНС), у поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків, саботажу і, водночас, залучення коштів через кооперативну мережу; військовому – накопичення зброї, організація повстань, формування отаманських загонів та залучення військово-командного складу Армії Української Держави

¹ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.-Н.

² Крім того, погоджуюся з думкою М. Стахів, який, перебуваючи в еміграції, вважав, що якби С. Петлюра був особисто присутній на засіданні, коли обирали членів Директорії, то саме він, а не В. Винниченко, став би її головою [66, с. 72].

(серед січовиків, запорожців тощо); зовнішньому – налагодження контактів та пошуку підтримки в російських більшовиків (зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського) та у німців (серед представників німецьких соціалістичних партій у Райхстазі, німецького Oberkommando в Києві й, згодом, серед німецьких та австрійських солдатських комітетів та командування в Україні) тощо.

Наприкінці вересня 1918 р. В. Винниченко та М. Шаповал зав'язали контакти зі старшинством Окремого загону Січових стрільців [41, с. 225–318]. Стрілецьтво морально було готове до виступу, їхні емісари, що були розіслані по країні для вербування новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С. Петлюри (чим і зумовлюється подальша категорична вимога Січовиків введення його до складу Директорії).

Тим часом погіршилася зовнішньополітична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у Світовій війні. Вже у жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді 1918 р. революція сколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від більшовизму зовнішнього і соціал-більшовизму внутрішнього. І хоча на потреби Військового міністерства було витрачено вже 352 млн 101 тис. 302 крб [29, с. 278–282] (загальні ж оприлюднені асигнування на потреби Військового міністерства становили 800 млн крб [72, арк. 30–31зв.]), на практиці до сформування армії можливо стало приступити лише у другій половині вересня 1918 р. після відвідин гетьманом П. Скоропадським Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II. 15 вересня 1918 р. в розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана таємною постановою на потреби Українського козацтва було асигновано 900 тис. крб [73, арк. 15], проте справа ця все ще залишалася на рівні проекту.

Загалом же на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Власного Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін з 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків здійснити повстання у найближчому до Києва районі й споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) Власного конвою гетьмана, укомплектований переважно з колишніх офіцерів російської служби, та різноманітні команди й керівні кадри [99, арк.100, 101, 107]. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил у столиці гетьман не мав, а події, натомість, розгорталися з надзвичайним динамізмом та з крайньою загостреністю. Як зазначав начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи «мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили» й «лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген. Рогоза виявився

не на своєму місці» [99, арк. 107]. Утім, звільнення О. Рогози вже не могло виправити воєнно-політичне становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що охочих посісти у той загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Тож на чолі Військового міністерства став молодий полковник Генерального штабу Б. Щуцький.

З огляду на такий стан речей, і не без наполегливих порад німців, П. Скоропадський вдався до спроб порозумітися з вітчизняними соціалістами. 5 жовтня 1918 р. він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій – Українського національного союзу (УНС) щодо створення нового гетьманського уряду, до складу якого би мали увійти українські соціалісти – представники УНС. Такий уряд, зрештою, було сформовано 24 жовтня 1918 р. шляхом реорганізації Ради міністрів Ф. Лизогуба, куди увійшли такі помірковані соціалісти як О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, В. Леонтович і М. Славінський. Чи був задоволений УНС й, зокрема, В. Винниченко, якого П. Скоропадський, до речі, вважав більше за письменника, ніж за революціонера? Однозначно – ні, адже, як згадував згодом В. Гренер, В. Винниченко завбачливо, з перспективи відсторонення гетьмана від влади, вимагав від П. Скоропадського в коаліційному уряді 7–8 міністерських портфельів, а надто – посад міністрів внутрішніх справ, земельних справ та військового міністра (потім, 19 жовтня, В. Винниченко, А. Ніковський та М. Шраг згоджувалися не вимагати портфеля військового міністра) [1, арк. 71]. Проте П. Скоропадський так і не пристав на таку політичну комбінацію й, вочевидь, розкусив усю небезпеку для себе подібної поступки, хоча й В. Гренер вважав це його помилкою, позаяк гетьман втратив можливість створити український національний уряд.

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф. Лизогуба, 26 жовтня 1918 р. український есер М. Шаповал зустрівся з головою Української національної партії (УНП) А. Макаренком, який мав впливи серед залізничників, задля обговорення плану збройного усунення гетьмана й підняття нового повстання проти його режиму, проте вже з залученням до нього військовиків Армії Української Держави. Наступного дня (27 жовтня) голова УНС соціал-демократ В. Винниченко мав зустріч з М. Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заколоту.

Крім того, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як от В. Винниченко (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), М. Шаповал (УПСР), С. Єфремов (УПСФ), А. Ніковський (УПСФ) та К. Мацієвич (УПСФ) провели нараду, на якій обговорили основні питання, в тому числі й можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, про створення Директорії та про початок антигетьманського збройного виступу. З'ясувалося однак, що усі присутні, за винятком Ф. Швеця (ну й, зрозуміло, В. Винниченка та М. Шаповала), виступали за ту чи іншу форму пошуку порозуміння й вислови-

лися проти повстання. К. Мацієвич, вказавши на «розвиток нечуваного большевизму», застеріг, що збройний виступ зруйнує «ще слабкі форми нашої державності», на що В. Винниченко «з нетерпеливості зауважив, що ми воліємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!» [103, с. 49].

Свою чергою М. Шаповал наголошував на військових силах, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1 тис. 500 вояків), Чорноморці – 600 багнетів («мають озброєння ще на 5000 людей»), Запорожці – 2 тис. 500 бійців (озброєння – на 5 тис. чол.), 3 полки запасної дивізії – 6 тис. вояків (озброєння – на 10 тис. осіб), Окремий запасний полк – 1 тис. вояків (озброєння – на 2 тис. бійців), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків» (що, вочевидь, все ж таки було певним перебільшенням). Загалом, за словами М. Шаповала, у заколоті готові були взяти участь 11 тис. 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховували поставити під багнети ще 13 тис. 500 вояків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щовилини прилучається до нас» [103, с. 49]. Окрім того, за словами М. Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційне піднесення населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тис. озброєних людей.

У відповідь на таку войовничу програму С. Єфремов застеріг, що «повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть». Однопартієць С. Єфремова есеф А. Ніковський додав, що хоча й «повстання може мати успіх, але вони (соціалісти-федералісти. – П.Г.-Н.) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби» [103, с. 49–50]. Таку думку підтримав й соціал-демократ В. Садовський, а натомість Ф. Швець висловився за повстання. При цьому слід зауважити, що усі ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В. Винниченко та М. Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і керівництво Селянської спілки, есефи ж та есдеки (навіть т. зв. група Винниченка у ЦК УСДРП) виступили проти повстання. Утім, група осіб-заколотників, у тому числі й військовиків, уже апріорі вирішили повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала лише формальний характер.

23 жовтня М. Шаповал мав зустріч з А. Макаренком, який на той час працював у Міністерстві шляхів і розповів про наявність «свого, більш тісного гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький [103, с. 30]. При цьому генерал О. Осецький, який стояв на чолі Окремої залізничної сторожі, «зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх

резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці» [103, с. 30]. Залізничники ж, за словами А. Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Окрім того з'ясувалося, що заколотників підтримують також Запорозький полк П. Болбочана та Чорноморський кіш В. Пелешука. У свою чергу М. Шаповал повідомив А. Макаренкові, що на партійній структурі та загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк «Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу» та взагалі «в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винниченка» [103, с. 30].

Наступного дня в кабінеті А. Макаренка (в Міністерстві шляхів) відбулася зустріч між ним, М. Шаповалом, В. Винниченко та ген.О. Осецьким. О. Осецький «без передмов» виклав свої міркування і план «глибокого охвату Києва», після чого присутні, як згадував М. Шаповал, переконалися, що їхня справа не безнадійна [103, с. 32–33]. Учасники доручили А. Макаренкові відрядити емісарів до П. Болбочана у Новгород-Сіверський, до В. Пелешука в Бердичів та до Є. Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання у Київській губ. було покладено на П. Косенка (Антоновича), а вже 29 жовтня губернський староста Полтавщини повідомив міністрові внутрішніх справ В. Рейнботу про «можливість збройного виступу протиукраїнських антидержавних елементів» [82, арк. 279–279 зв.].

У змову було втягнуто й Корпус залізничної охорони, який мав би, за задумом міністра шляхів Б. Бутенка, забезпечувати порядок та безпеку залізничного майна, складів зі зброєю на залізницях тощо. Проте командир корпусу ген.О. Осецький досить швидко фактично усунув від контролю над цим підрозділом міністра й практично застосував цю озброєну охорону для пограбунку майна та амуніції, а також для координації й підготовки військового «лівого» перевороту проти гетьмана. МВС підозрювало ці підрозділи у зраді та мародерстві й навіть домагалася їх розформування, проте так і не встигло застосувати рішучих дій – новому міністру внутрішніх справ В. Рейнботу не вистачило у цій справі часу і радикалізму свого попередника І. Кістяковського, який свого часу таки переконав гетьмана ліквідувати цю службу. П. Скоропадський погодився згорнути цей підрозділ, проте поетапно, аби зберегти платню й знеболити самолюбство його командного складу. Така поступка гірко обернулася проти самого гетьмана, коли залізнична охорона Києва і Правобережної України, яку ще не встигли роззброїти, на чолі з ген.О. Осецьким виступила проти гетьмана за сигналом Директорії [10, с. 88].

У ніч проти 30 жовтня 1918 р. у помешканні сільськогосподарського кооперативу «Централ» (на вул. Прорізній, 19 у Києві) відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А. Макаренко, В. Винниченко, М. Шаповал, командир Корпусу залізничної охорони ген. О. Осецький, його підлеглі полк. В. Павленко (Лівобережна залага) та полк. С. Хилобоченко (Правобережна залага), старшина Генш-

табу полк. В. Тютюнник і представники Окремого загону Січових стрільців (близько 1 тис. вояків) – полк. С. Коновалець та сот. А. Мельник, які дали остаточну згоду на участь у повстанні. На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з ген. О. Осецьким (до його складу увійшли: полковники В. Тютюнник та В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник) [34, с. 450–451], а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем (В. Пелешука) та Запорозькою дивізією (П. Болбочана). Заколотники розраховували, що їхні сили становлять приблизно 12 тис. вояків, ще 60 «полків» залізничної охорони мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося отримати від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики мали виставити 1 тис. 500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тис. козаків. Гроші мали здобути В. Винниченко та М. Шаповал. Останній узяв у правління «Централу» 25 тис. грн., потім передав ген. О. Осецькому ще 15 тис. грн., а згодом ще 10 тисяч від партії есерів надав Н. Григорієв [103, с. 38].

Військовий план ген. О. Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Узагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними колами, а потім йти вперед, організовуючи політичне й адміністративне запілля. На сильний виступ у самій столиці заколотники не сподівалися, побоюючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залози (бл. 30 тис. вояків). Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» у повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві (де дислокувався ОЗСС – Окремий загін Січових стрільців¹).

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу включити заочно до складу керівників повстання С. Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили Січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столицею мали вийти Залізничники і вже разом вони б захопили місто. В подальшому відбулися ще окремі зустрічі М. Шаповала з О. Осецьким та В. Винниченком з П. Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив пучистів один з її членів (М. Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В. Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полков-

ник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешука» [103, с. 40].

Тим часом у примарному небосхилі військово-міжнародного та соціально-політичного становища наелектризованість сягала апогею напруги й обіцялася вибухнути громами й блискавками небачених досі потуги і масштабу. Над європейськими просторами повіяв вітер кардинальних змін, у перебігу Світової війни тривали переломні події й провіщали крах Центральних держав у борні з країнами Антанти, а отже – насувався час тектонічних військово-політичних трансформацій геополітичного характеру, що неминуче мало позначитися й на внутрішньополітичному становищі в Україні та навколо неї. Прийдешні перемини відчували усі й усі потужні, і не тільки, гравці на українській політичній шахівниці готувалися до настання нової дійсності у всеозброєнні.

Тим часом 3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал-демократичної партії (СДПН) й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М. Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів» [103, с. 121]. Далі М. Шаповал засвідчував, що, попри рішучість виступити проти гетьманського режиму, змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямі. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника О. Шаповала та соціал-демократа П. Бензю), аби вони там увійшли в зносини з німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ» [103, с. 121]. Незабаром цей тиск на німецьке військово командування в Україні буде здійснено, у тому числі, й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С.Петлюри.

У той час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ, тоді як у самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі скупчується Червона Армія. Усе це спонукало опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та легітимізувати новий (соціалістичний) антигетьманський переворот. Зі свого боку гетьман П. Скоропадський 3 листопада на ст. Скороходоно зустрівся з отаманом Всеволодського війська Донського П. Красновим, де вони домовилися поживити торговельно-економічні відносини між країнами і спільними зусиллями боротися з більшовиками [6: 106].

За кілька днів, у ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість з присутніх від-

¹ У серпні 1918 р. П. Скоропадський дав згоду на формування полку Січових стрільців та Чорноморського козацького кошу. Полк вирішили комплектувати у Білій Церкві, а згодом він отримав назву Окремий загін Січових стрільців. До його складу увійшли колишні вояки галицького полку Січових стрільців та незначна кількість добровольців-наддніпрянців.

мовилася, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського. Про антигетьманські настрої серед стрілецьтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Власного Штабу гетьмана від 2 серпня 1918 р.). Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та воjákів Запорозької дивізії [95, арк. 1, 2–6]. М. Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова, завдяки зусиллям полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А. Галіп, а також П. Дідушок, як секретар “керівного гурту”» [66, с. 20]. Саме ці угруповання розгорнули спільні заходи щодо підготовки збройного виступу проти П. Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є. Коновальця, В. Винниченка ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання» [39, с. 13].

Переворот підтримало й інше угруповання українських старшин, що раніше служили в українському війську за УНР – Український офіцерський союз «Батьківщина» (організатор і голова – товариш військового міністра УНР за Центральної Ради ген. О. Греков; помічник голови – І. Андрущенко). Практична діяльність «Союзу», за свідченнями самого О. Грекова, головним чином зводилася до обліку офіцерського складу, ведення протигетьманської пропаганди та ухилом старшин від служби в армії П. Скоропадського. За мету ставилося збереження й згуртування старшинських кадрів до часу, коли гетьман опиниться без підтримки німців і тому не зможе втримати владу. Наприкінці жовтня 1918 р. О. Греков, за наполяганням та за сприяння членів цієї офіцерської організації, очолив Головний штаб гетьманської армії, але пробув на посаді лише п'ять днів. На початку листопада О. Греков дізнався від першого генерал-квартирмейстера Генштабу Армії Української Держави ген. В. Сінклера про свій майбутній арешт й виїхав зі столиці до Полтави, а за тиждень – через Хазатин до Вінниці, де запропонував свої послуги вже створеній Директорії, зокрема її голові В. Винниченку [100, арк. 88–98].

Своєю чергою департамент Державної Варти МВС заходився до реалізації низки своїх спостережних справ. Як наслідок було вчинено низку арештів у багатьох містах: найгрунтовніші затримання й обшуки відбулися в Одесі, Кам'янці-Подільському та Катеринославі. Були знайдені списки бойових дружин, плани їх мобілізації, виявлено склади рушниць, гранат і кулеметів. Усе це спонукало міністра внутрішніх справ В. Рейнбота, «озброєного» десятками телеграм з місць, стопами донесень, протоколів, постанов, виступити 1 листопада 1918 р. на засіданні Ради міністрів з позачерговою доповіддю «про небезпечні явища, які доглядаються в різних місцевостях держави» [71,

арк. 23–26]. На подив міністра, його колеги ще перед засіданням уряду щонайменше цікавило те, що буде зроблено для забезпечення державного ладу і чи за достатньо міцними стінами замкнені головні винуватці підготовки заколотів і повстань. Натомість посадовці переймалися дотриманням усіх форм під час обшуків і чи за достатньо гарних умовах перебували ув'язнені, а також як скоро можна було б очікувати звільнення мало не усіх цих державних злочинців.

Свою промову міністр внутрішніх справ розпочав з різкої критики тих членів Ради міністрів, які знову принесли з собою на засідання уряду скарги на дії адміністративних властей, що, мовляв, порушили недоторканність помешкань громадян та їх свободи, не бажаючи при цьому рахуватися з тим, що саме викликало ті обшуки та арешти, а також з їхніми результатами. В. Рейнбот обурювався, що міністри не бажають ясно усвідомити, яким загрозливим насправді було становище, зачитував присутнім документ за документом, доводячи з очевидністю наявність підготування збройного повстання. Він різко та іронічно ставив питання: чи для культурної роботи потрібні просвітньому товариству у Кам'янці-Подільському рушниці; чи для салютів міністрам-українцям при їх в'їзді до Катеринослава були приготовлені кулемети; чи не для дитячих ігор у школах Одеси зберігалися сталеві м'ячі, начинені мелінітом¹. Закінчуючи свою промову, В. Рейнбот емоційно заявив, що пора відкласти в сторону статут Академії наук (нехай відпочине він в портфелі міністра освіти), а натомість варто негайно обговорювати відповідальність влади не перед окремими приватними особистостями, а перед цілісністю державного гетьманського будівництва. Слід терміново тут же прийняти рішення: чи запроваджувати в більшій частині України військовий стан, або ж стан про надзвичайну охорону. У першому випадку уся влада мала зосередитися в руках корпусних командирів, у другому – влада надзвичайна залишилася б у руках цивільних властей, яким було б надано право викликати в разі потреби військові частини [10, с. 107–108]. У підсумку, більшістю голосів (сім проти п'яти) Рада міністрів визнала за необхідне наступного ж дня запровадити стан надзвичайної охорони. Того ж пізнього вечора В. Рейнбот запросив у П. Скоропадського дозволу на негайну доповідь, позаяк за тогочасним законодавством введення стану надзвичайної охорони цілком належало особистій владі гетьмана і постанова уряду без його ухвали носила би дорадчий характер. П. Скоропадський погодився з думкою В. Рейнбота й безпосередньо у гетьманському палаці було визначено губернії, в яких мав бути запроваджений стан надзвичайної охорони, а також було обрано низку талановитих осіб з повітових начальників, що мали би бути відряджені на місця у допомогу до «слабших» губер-

¹ Мелініт – вибухова речовина жовтого кольору, що використовувалася для артилерійських снарядів і т. ін. (З верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована [начинена] мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвилі) [64, с.669].

наторів. Від гетьмана міністр поїхав до МВС, де на нього вже очікували викликані телефоном директори департаментів Загальних справ та Державної Варти. До шостої ранку в МВС були готові проекти наказів, інструкцій та іншої документації, а об одинадцятій дня міністр з відповідними проектами указів, як було домовлено, прибув до гетьмана. Проте у приймальній залі до гетьманського кабінету він несподівано дізнався, що за ніч П. Скоропадський передумав й вирішив оголосити військовий стан і вже дав відповідні розпорядження на місця та особисто військовому міністрові О. Рогозі й начальникові Генштабу О. Сливинському, який і сам був пов'язаний з заколотниками. Невдовзі з Харкова і Кам'янця-Подільського вже надішли телеграми про зіткнення губернаторів з корпусними командирами.

Тим часом, у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині (до цього, ще 22 жовтня на Харківщині було введено надзвичайний стан). 7 листопада 1918 р. наказом по МВС, Одеське міське отаманство було оголошено у стані надзвичайної охорони [23]. Окрім цього, о 6 год. 5 хв. у ніч з 8 на 9 листопада військовий стан було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та у Таврійській губернії (у повітах: Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському та у міському отаманстві Миколаїва) [23]. Відтак усю повноту влади було надано відповідним командирам корпусів: у Катеринославській губ., Мелітопольському та Бердянському пов. Таврійської губ. – командирові VIII корпусу, в Херсонській губ., Дніпровському пов. Таврійської губ., в міському отаманстві Миколаїва – командирові III корпусу і в Подільській губ. – командирові II корпусу [7]. У 00 год. 05 хв. у ніч з 11 на 12 листопада 1918 р. на військовому стані було оголошено Чернігівщину, Київщину (з приєднаними до них повітами й з столичним отаманством) та Полтавщину [24; 89, арк. 29–30]. Уся повнота влади в них відтоді належала відповідним командирам корпусів в їх корпусних районах: на Чернігівщині – командирові V корпусу, на Київщині зі столичним отаманством – командирові IV корпусу, на Полтавщині (за винятком приєднаних повітів Харківської губернії) – командирові VI корпусу [24].

Отже, уся повнота влади у вищевказаних губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями¹. Проте армії ті та корпуси існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій со-

ціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

За нових умов П. Скоропадський, прагнучи уникнути розпаленню внутрішню української громадянської війни, а також, очевидно і через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф.Лизогуба, що за кілька днів впаде, а також через неприховані ультиматуми німців звільняє з тюрем відомих діячів опозиції С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана та інших соціалістів. Врешті-решт 12 (9-го за ст. ст.) листопада 1918 р. за наказом П. Скоропадського міністр юстиції А. В'язлов звільняє С. Петлюру на «слово чести», що той не братиме участі в заколоті й повстанні проти гетьмана. Тоді ж департамент Державної Варти МВС лаконічно повідомляє у штаб німецького верховного командування в Україні: «Петлюра та його спільники звільнені» [85, арк. 26]. Насправді того ж дня, по обіді С. Петлюра зустрівся з В. Винниченком, А. Макаренком та іншими тими, як пише М. Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УДХП С. Шемет та М. Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М. Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: “Іншої дороги нема, як повстання”. Винниченко відповів: “Все готове! Хочете з нами?...” Петлюра погодився» [103, с. 50]. В. Винниченко також повідомив С. Петлюрі, що Січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників, аби очолити збройний виступ проти П. Скоропадського.

Україна швидкоплинно запалювалася смертельною пожежею. У Луганську місцеві більшовики готували путч з метою захоплення патронного заводу й міста, який було ліквідовано завдяки введенню з території Дону загону уланів Добровольчої армії, яких невдовзі змінили німецькі підрозділи, терміново вислані з Катеринослава. На Правобережжі проти гетьманської влади повсюдно активізували свою збройну діяльність не лише більшовики, ліві бундівці, ліві українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а й помірковані українці-самостійники, що стали поводити себе зухваліше після звільнення С. Петлюри та його соратників. До цього ж часу почалося бродіння у німецьких військових частинах. Тоді ж виявилися нові хвилювання серед київського робітництва, а гетьманські урядовці почали усвідомлювати сумнівність надійності німецької столичної залози. Паралельно заколотники спланували намір здійснити антирежимний збройний вибух у середині міста. Проте у Києві у них було надто недостатньо військової потуги. Відтак виникла ідея перевести з Білої Церкви до столичного розташування Окремий загін Січових стрільців (ОЗСС), що мав стати ударною силою заколотників. Ідею цю гетьманові пора-

¹ Українська держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

див начальник Генштабу полк. О. Сливинський. П. Скоропадський, своєю чергою, порадився з цього приводу з міністром внутрішніх справ В. Рейнбо-том, який здавна підозрював О. Сливинського та Січовиків у співучасті в антигетьманській змові. З метою виграти час для збору довідок у більш надійних осіб, міністр відповів гетьману, що вважає за необхідне, перш за все, добре обладнати приміщення для ОЗССівців, аби не повторилася наново історія з солдатськими заворушеннями через те, що касарні виявилися з дахами, що протікають, виламаними вікнами чи зруйнованими печами [10, с. 114]. Тож передислокацію «троянського коня» Січовиків було відкладено.

Тим часом чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В. Винниченко та М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В. Винниченко дав і начальникові Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренеру та німецькому консулові Е. фон Тіллю, які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. Що ж до питання скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, то змовники вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, у свою чергу, сприяло рішенню П. Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та «білої» Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Міркування ж П. Скоропадського з цього приводу, як він сам згадував, були такими: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав повідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося, що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужжали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну» [63, с. 308, 305]. Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національ-

ним союзом. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримали центральна течія есерів, Селянська спілка, еседеки та самостійники-соціалісти. Есефи ж заявили, що їхня партія виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити» [103, с. 59]. У підсумку, присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму, а тому постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії» [103, с. 59].

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів (що нині знаходиться за адресою: бул.Т. Шевченка, 34), у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полк. В. Тютюнник, полк. М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полк. С. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В. Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки [69]. За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О. Янко запропонував обрати до Директорії В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А. Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М. Шаповал відмовився від членства, посилаючись на змореність і слабе здоров'я. Натомість О. Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність у Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О. Янка. Проте той також відмовився з причин нібито поганого здоров'я. Тоді М.Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф. Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представникові від залізничників та УПСР, а саме – А. Макаренко та П. Андрієвського [103, с. 60–61]. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка. Попри те, що учасниками заколоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С. Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.), створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада, ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українсько-

го народу, а тому на згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України, соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [4, с. 158]. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем. Вже наступного дня нова Рада міністрів оприлюднила напрямки і завдання щодо своєї діяльності. Питання щодо того, як заручитися підтримкою Української державності з боку проросійської Антанти вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню, урядовцям та дипломатам. У цей час (наприкінці жовтня 1918 р.) у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньодержавне становище є загрозливим, проте воно ще не вважалося катастрофічним. У київських владних колах були погано повідомлені про становище Західного фронту Світової війни й не мали чіткого уявлення про подальші геополітичні плани Антанти. Сам же П. Скоропадський 24 жовтня урочисто відзначив півріччя свого гетьманування й перебував у стані, сповненому надій та сподівань (німецькі війська ще перебували в Україні, контакти з Антантою та нейтральними державами поволі налагоджувалися, коаліційний уряд з лівою опозицією якраз того дня було сформовано). «В якому райдушному настрої я був, і здавалось, справи склалися добре», – згадував гетьман про ті миті [63, с. 291]. Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня 1918 р. П. Скоропадський говорив досвідченому дипломату І. Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». «Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної konieczности. Ані союз, ані федерація з Московією – неможливі», – наголошував гетьман [40, с. 294]. При цьому він зауважив: «Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але, звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради» [40, с. 294].

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав українському послу Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу

Вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» тощо. У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності [104, с.282]. Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини [30, с. 370]. Того ж дня П. Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф. Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського Національного конгресу, що неприховано означало на намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П. Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: «Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства». Тим не менш наступної днини (10 листопада) гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель» [51]. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його «розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку» [51]. 10 листопада 1918 р., у день, коли у своїй Грамоті «До всіх громадян України» П. Скоропадський закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини та спокою і у якій ані натяком не йшлося про жодну подобу федерації чи про єдину Росію [51]. Соціаліст й міністр сповідань О. Лотоцький, даючи 18 січня 1919 р. свідчення тій же Верховній слідчій комісії Директорії, згадав, що під час прийняття меморандуму від «Київської Просвіти» в справі аспірацій деяких діячів щодо російської мови, П. Скоропадський «в найрішучіших виразах запевняв нас в своїй вірності українським національним інтересам, і на мое остаточне запитання, чи можемо ми заспокоїти тривожні переживання членів українських “Просвіт”, які звертаються до нас з запитаннями, Гетьман одповів: “Я скоріш умру, чим зраджу Україні”» [80, арк. 108].

Тож, що мало відбутися за ці кілька днів? 11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з державами Антанти, фактично оголосила про свою капітуляцію у Першій світовій війні. У новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, але й із зовнішнього. На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридично-державного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставили державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на

14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила Директорію. З огляду на події, що склалися, П. Скоропадський опинився між «молотом та ковадлом» історичної круговерті й фактично у паговій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один з них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелью скласти новий Кабінет міністрів – без германофілів і самостійників та налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

Зрештою, 14 листопада 1918 р. світ побачила Грамота гетьмана всієї України, яка увійшла до історії як «Грамота про федерацію України з Росією». У грамоті цій, зокрема, зазначалося: «Перемир'я між Німеччиною й державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя. [...] Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі пригноблені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які – я вірю – поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії [...]» [15; 25]. Згідно зі спогадами гетьмана, він написав цю Грамоту спільно з заступником міністра закордонних справ О. Палтовим вночі 13 листопада, після розпуску коаліційного уряду Ф. Лизогуба [63, с. 305]. Варто також додати, що особистий секретар гетьмана С. Моркотун, перебуваючи вже в еміграції у Франції, стверджував, що це саме він зрадагував гетьманську Грамоту про федерацію і що саме в нього зберігалася чернетка цієї грамоти [3, с. 3]. У день виходу федеративної Грамоти гетьмана, Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «дошенту» гетьманської влади, а самого П. Скоропадського було оголошено «поза законом».

Через крутоверті тогочасного міжнародного становища в Європі та трансформації її повоєнної державографії, як і у зв'язку з внутрішньою загрозою соціальної революції, вкупі з вибухом військово-

во-політичного заколоту, гетьманові П. Скоропадському, під шаленим тиском численних потужних і доконаних історичних факторів, довелося кардинально й поспішно змінювати проголошений раніше вектор зовнішньої політики Української Держави й вдатися до відчайдушної спроби через оголошення зміни її міжнародного статусу здобути не лише прихильність до України альянтів-переможців у Світовій війні, але й зберегти її державний суверенітет. Однак власних сил, щоб приборкати заколот, у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти як гаранті суверенітету Української Держави. Але саме цього потенційні союзники й не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з «білою» Росією, якої як держави на той час навіть не існувало. «У цій федерації, – як було зазначено у Грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць» [15; 26].

Карколомність військово-політичної ситуації потребувала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, голов-но, радикальних перемін у вкрай стислий час. Тож колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже, і «біла» Росія (читай – Добровольча армія Збройних сил Півдня Росії та нашвидкуруч сколочені загони офіцерів-добровольців у Києві), стануть на мент запорукою порятунку Гетьманату. Проте, задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада гетьман підписав Грамоту про федерацію з Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. При цьому слід взяти до уваги, що у попередній грамоті, виданій П. Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь-яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу певних федералістських тенденцій тощо. Тож, вочевидь, хтось і щось таки сильно й кардинально вплинули на позицію гетьмана і, до того ж, у доволі стислий відрізок часу...

Разом з тим доцільно припустити й те, що то була задумана багатоходовою комбінація з порятунку великої гри і держави, що з певних як суб'єктивних, так і об'єктивних причинно-наслідкових чинників елементарно не спрацювала, або ж політичні гравці виявилися недолугими майстрами. Можливо, вона й взагалі не мала алгоритму свого розв'язання, проте «федеративний» хід видався тоді єдиною можливістю і відтак був політичним блефом, доречним, проте запізним. Не виключено, що й взагалі зайвим у тій геополітичній партії. Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці та свідомості гетьмана. Тому, цілком можливо, що

історія ще дасть нам нагоду і змогу більш глибоко й ширше поглянути на спонуки та обставини видання того «федеративного» документу, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман і які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус. З відстані століть достеменно відомо лиш те, що та комбінація П. Скоропадського виявилася помилковою, не першою і не останньою, в кінцевому підсумку.

Між тим гетьманська «федеративна» Грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П. Скоропадського помірковані національно-соціалістичні партії (есефів), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як от хліборобів-демократів та хліборобів-власників та інших. Як писав В. Винниченко у своєму щоденнику, він певний час й сам не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повноширне повстання проти влади, яка до того ж, не вирішивши соціальних проблем, ще й «зрадила» державницьку українську справу.

Тим часом 15 листопада 1918 р. командир Січовиків Є. Коновалець відвідав П. Скоропадського й вимагав відкликати Грамоту, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини і перевести ОЗСС з Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти усіх зусиль для того, щоби Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П. Скоропадський відмовився. Та чи був тоді у гетьмана інший вихід? Вочевидь, що – ні. І однією з причин такої безвиході стало підписання В. Винниченком за день до цього (14 листопада) відозви до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала усіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, «стати збройною дружиною силою проти ворогів і злочинців народу» [27, с. 374–375]. 15 листопада, саме коли Є. Коновалець висував П. Скоропадському умови почесної капітуляції під соусом удаваного компромісу, вже С. Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, а армійським частинам було запропоновано перейти на бік заколотників. Більше того, самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самої Української Народньої Республіки» [27, с. 375]. Того ж дня повстанцями було мобілізовано та озброєно 30 тис. селян [93, арк. 12]. 16 листопада С. Петлюра закликав народ до всезагальної боротьби проти гетьмана [98, арк. 7], а наступного дня П. Болбочан у своєму наказі №3 про становище на Лівобережжі підтримує накази С. Петлюри, визна-

ючи його головним отаманом й проголошуючи підконтрольні йому губернії у підпорядкуванні влади Директорії УНР. Чи міг Є. Коновалець, у випадку гіпотетичної згоди П. Скоропадського на його умови, дотримати свої зобов'язання перед гетьманом за таких умов та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

Тож в Україні склалася патова ситуація – для усіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів, від яких у вождів і вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожаріщі: «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: українські соціалісти, російські більшовики і ліві есери, махновці та інші анархісти, російські монархісти й єдинонеділимці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто ватаги волоцюг.

Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість. Осць як, наприклад, змальовував становище на Катеринославщині у листопаді 1918 р. сучасник: «З усіх боків горять негасимі багаття влади, і обиватель, хоча і перетворений на громадянина, борсається між ними, втративши голову... Губерніальний староста, він же головнокомандувач – перша влада. Влада ця закликає до вірності київському уряду, а непокірним погрожує карами. Кошовий отаман Воробйов – друга влада, представник Директорії, яка гетьмана оголосила поза законом, а усіх, що підтримують київський уряд – зрадниками. Командир добровольчого корпусу Васильченко – третя влада... Четверта – міська дума, яка гетьмана не визнає, петлюрівців не схвалює, більшовиків побоюється і нічого не робить. П'ята – губерніальний комісар, який нікого ще не завоював і нікому не загрожує, але, треба думати, проявити себе не забариться. Шоста – Цікука [іронічне зросійщене назвисько Центрального виконавчого комітету КП(б)У. – П.Г.-Н.], що насувається з Квірингом та Аверінгом на чолі. Ця влада взагалі нікого не визнає і норовить розігнати старосту, комісара, корпусного командира, думу і петлюрівців... Отже, “влада влад”, кожна з яких вважає себе єдино авторитетною» [58].

Тим часом 15 листопада 1918 р. П. Скоропадський Наказом (Ч.247) по Армії Української Держави звернувся до військовослужбовців: «Старшини, козаки й жовніри. Настав грізний час, коли усі чесні й люблячі свою Вітчизну люди повинні грудьми стати на її оборону. Тепер немає місця національним суперечкам і політичному розбрату. Україна й Росія кличуть усіх нас на оборону їх політичного існування й ми повинні врятувати їх, або вмерти зі славою. Я – Голова Держави Української, прийняв на себе тяжкі обов'язки керування лише за-для того, щоби усі свої сили віддати на працю гаряче улюбленій Батьківщині» [35; 79,

арк. 245–245 зв.]. Того ж дня у кабінеті начальника Генштабу гетьманської армії О.Сливинського відбулася нарада старшин, на якій обговорювалося питання об'єднання командування військами Дону, України, Добровольчої Армії. У підсумку на нараді було вирішено об'єднати всі армії, що діяли на терені колишньої Росії, під верховним командуванням ген. А. Денікіна. Так, під приводом боротьби з загрозою більшовизму, виявилася позиція більшості армійських штабних офіцерів щодо підтримки наміру формування єдиного фронту проти більшовизму. Цей факт також засвідчує й на багатогранність і рівень тиску (певною мірою з ультимативним характером), який зазнавав П. Скоропадський під час свого гетьманування, що, водночас, ще раз засвідчує не лише на недалекоглядну кадрову політику гетьмана, а й знову ж таки на його вимушену невизначеність у політичному шляху, яким він мав би повести за собою Гетьманат – цілковита державність чи військово-політичний конфедеративний союз держав і квазідержав під номінальним гаслом нової Росії (антибільшовизму). Осінь 1918 р. засвідчила, що П. Скоропадський в політичному сенсі плив за течією подій, а не прагнув (не був спроможний) її формувати чи то корегувати й саме проросійська течія щільно оточила гетьмана і врешті-решт потягнула до проросійської круговерті. Слід зазначити й на тому, що український військовий чинник не доклав належних зусиль, аби поборотися як за загальний вплив на тогочасний український же політикум, так і за вплив на самого П. Скоропадського та його найближче оточення. Частина проукраїнськи налаштованого вищого штабного армійського офіцера була у розпачі від змін політичного клімату в державі [46, с. 303–304]. Проте спокій вже було порушено не лише по усій країні, а й у Києві.

Водночас у Києві при ЦК УСДРП для координації повстанських дій в місті був створений Український військово-революційний комітет на чолі з В. Винниченком, а більшовики, як зізнався В. Антонов-Овсієнко, «під прапори Петлюри... послали усі свої революційні комітети»? [2, с. 118] Гетьман же ж негайно заборонив збори й маніфестації, заклав вищі школи та запровадив попередню цензуру воєнного часу.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати [42, с. 135]) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Січові стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою й о 22-й годині вечора опанували у Білій Церкві місцевою залізничною станцією. Полковник Соколовський повідомляв у Київ телеграмою з Фастова, що Січовики опанували усе місто, в тому числі й залізничну станцію, телефон і телеграф, знезброїли австрійські військові ешелони, відбирають коней та усе спорядження. При цьому служ-

бовці залізниці надавали їм усіяке сприяння й заготовляли рухомий склад потягів. Багато ж стрільців роз'їхалися по селах агітувати [88, арк. 19]. Водночас з ССами, з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша¹.

Як бачимо, простежуються усі юридичні ознаки збройного, задалегідь організованого виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, яким вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті – анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речники досить вдало використали гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку (зокрема, розлад німецько-австрійських військ унаслідок поразки Австро-Угорщини у війні і революцію в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, у тому числі й 2 млн. марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту [5, с. 26; 60, с. 131, 150].

Що ж стосується окупаційних військ, то створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ще 13 листопада ухвалила рішення про невтручання в українські внутрішні справи. 15 листопада делегація ОЗСС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що «цими днями почнеться український національний рух», прагнучи заручитися його нейтралітетом. Наступного дня на переговори до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, які зустрілися з В. Винниченком, С. Петлюрою та Ф. Швецем і 17 листопада підписали угоду з «Українським республіканським правительством», за умовами якої Директорія гарантувала недоторканність і своєчасне перевезення німецьких військ за межі України, а німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

Увечері 16 листопада перший панцерний ешелон Січових стрільців вирушив з Білої Церкви і прибув до Фастова, а 17 листопада вранці – другий ешелон Січовиків, також перетворений на панцерник. Туди ж перебралися й члени Директорії. Місцеві підрозділи Державної Варти та загін сердюків були обеззброєні без бою. Німецький гарнізон міста оголосив про свій нейтралітет щодо республіканських військ й щодо їхнього наміру просуватися далі на Київ. На 18 листопада Республіканські війська силами Січових стрільців та Бердичівського і Чорноморського кошів оволоділи, відповідно, Фастовом, Бердичівом і Казатином. Заколотники мали

¹ 26 серпня 1918 р. гетьман затвердив Положення «Про Чорноморський козацький кош». Соціальною базою нової військової частини стали представники заможних верств населення України. Кош комплектувався за круговою порукою й по рекомендації старшин. Основою кошу стали 12 пластунських сотень.

на рукаві одностроїв білу пов'язку й носили шоломи, як у осібного загону Аккермана.

Під ранок же республіканське військо несподівано захопило станцію Мотовилівка. Уночі ж 17 листопада на станції Васильків з'явилися перші загони гетьманців. Ранком наступного дня (18 листопада) з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шабель) під командуванням князя М. Святополка-Мирського, 1-й Сердюцький полк з кінною сотнею (700 багнетів) та панцерним потягом. Очікуючи бою із ватагами селян, а не з вимуштрованим військовим підрозділом, гетьманці надто легковажно поставилися до бою. На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції Січовиків (до 640 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати), які засіли у лісі, що оточував Мотовилівку. Авангардом ССів командував Ф. Черник. Відбувся нетривалий бій, в якому дружинники зазнали нищівної поразки. Половина їхнього особового складу було буквально «викошено» кулеметним вогнем. Сердюки ж відмовились йти в атаку за офіцерами й почали масово переходити на бік повсталих і, спільно з Січовиками, навіть відбили нічну атаку на залізничну станцію мешканців сіл Мотовилівка та Плісецьке, які мародерствували на полі бою. Залишки розбитих під Мотовилівкою гетьманців відступили на Васильків і Пост-Волинський (зараз – станція Київ-Волинський у столиці). Січовики ж вирушили через Глеваху на Васильків, а Чорноморці зайняли села Плісецьке та Забір'я. Під контроль повстанців перейшли Казатин і Бердичів. Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Так само чинили чи не скрізь й інші гетьманські підрозділи.

Тим не менш, вже 19 листопада гетьманські підрозділи зупинили й завдали істотної відповіді республіканцям на відрізу Жуляни – Юрівка. Проте, попри це, несподівано на бік Директорії перейшов дивізіон Лубенського кіннотного козачого полку. Дуже також важливою виявилася і роль у військових діях Чорноморського коша (командуючий – старшина В.Пелешук), що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ – Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуща-Водиці і навіть на Куренівці [61, с. 137–138].

Між тим, 17 листопада своїм наказом №3 полк П. Болбочан заявив, що з наказу головного атамана усіх військ УНР С. Петлюри він (П. Болбочан) був «призначений головнокомандуючим усіма військами Республіки на території Харьковщини, Полтавщини і Чернігівщини» й оповістив «що з 15 листопада всю владу в Українській Народній Республіці перейняла Директорія республіки до Директорії увійшли представники від демократичних і соціалістичних робітничих і селянських кол, а узурпатор – бувший гетьман Скоропадський, – оголошений по за законом. На далі всі закони і распорядження Скоропадського та його уряду не є дійсні, а тільки накази та распорядження Директорії Української Народної

Республіки» [45]. 18 листопада о 24.00 ночі 2-й Запорозький полк П. Болбочана збройно виступив на боці Директорії й спільно з залізничною сотнею та 1-м Гайдамацьким куренем імені отамана Кіриленка, захопив місто й проголосив у ньому владу УНР. Війська, що перейшли на бік Директорії, майже без супротиву німецьких частин взяли під свій контроль усі урядові установи Харкова [32].

Наступного дня (19 листопада) організована напередодні Українська Рада м.Рівне опанувала містом та повітом (замість повітового старости усі його права й обов'язки було передано тимчасовому комісарові А. Лушпинському [84, арк. 308]. На Єлизаветградщині владу почав перебирати отаман Н. Григор'єв й поширювати її на південь України, змусивши невдовзі Штаб 3-го (Херсонського) корпусу заявити про перехід на бік Директорії та заявляючи, що влада гетьмана впала [18, арк. 28–29]. На Київщині в районі Трипілля–Обухова розпочав антигетьманське повстання отаман Зелений (Д. Терпило). Катеринославщина підпала під владу кількох отаманів, найпотужнішим з яких був Н. Махно. Сам Катеринослав до початку грудня контролювався кількома владами одночасно (отаманом А. Гулим, загонами Н. Махна, більшовиками, республіканцями та штабом 8-го (Катеринославського) корпусу гетьманців). На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу, проте бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади. На Волині розпочав активні дії отаман В. Оскілко, встановивши владу Директорії в більшій частині губернії. Проте там (на Волині) завзятий опір повстанцям очолив губерніальний староста Д. Андро, який сформував у Житомирі великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу та охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців, а згодом, будучи не в змозі утримати місто, з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці.

Водночас на Чернігівщині представники місцевого козацтва та 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія (чотири полки загальною чисельністю бл. 600 вояків) в ніч на 18 листопада вчинили переворот, в результаті якого офіцери-гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. У своїй відозві до народу (підписаній начальником Штабу командуючого Республіканськими військами Полтавщини і Чернігівщини О. Калюжним) Сірожупанники, називаючи П. Скоропадського «Каїном», якого можна спинити лише зброєю, заявили, що «1-а Стрілецька, Козацька піша дивізія поставила собі метою і за щастя, постоючи за Вільну Незалежну Україну, за її добробут, за її кращу долю і за її демократичний трудящий народ» [21, арк. 47]. Протягом двох тижнів Сірожупанники на чолі з полковниками Пузицьким, Кратом, Палієм, сотником Морозевичем та іншими старшинами, а також за допомогою Куреня смерті отамана Ангела, взяли під контроль Директорії Конотопський, Кролевецький, Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку. Полк Палій від імені Головного командування Революційних військ на Чернігівщині і Полтавщині

видав звернення до народу у якому заявив, що війська С. Петлюри «перші підняли повстання проти московсько-поміщицько-фабрикантського контрреволюціонера і провокатора, колись так-званого "гетьмана", царського охоронника, генерала Скоропадського» [21, арк. 16]. При цьому гетьмана було названо другим Азефом та Іудою, якого підкупили поміщицькими та фабрикантськими мільйонами, а натомість В. Винниченка та С. Петлюру – славними борцями за землю, правду і волю народу! Чудовий приклад революційної пропаганди. Тож полк. Палій «в сей скрутний час для нас в борбі за соціалізм» закликав «вірних синів України і борців за долю свого народу» вступати до лав війська УНР і ставати «під команду Начальника революційних військ на Чернигівщині та Полтавщині Української Народної Республіки Полковника Палія» [21, арк. 16]. За той час 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія поповнилася численними повстанцями-добровольцями і чисельність кожного її полку сягала близько 1,4 тис. вояків [59, с. 82–86].

21 листопада, «на підставі розпорядження Уряду Української Народної Республіки», полк. П. Соболев вступив до виконання обов'язків коменданта м. Суми і повіту й оголосив їх на воєнному стані [45, с. 2]. Того ж дня начальник Освідомчого відділу Полтави Зуєв телеграфував до столиці, що на місто суне загін республікаців чисельністю у 400 бійців. У місті запанувала крайня розгубленість як цивільної, так і військової влади, а корпусне командування і губерніальний староста навіть розпочали підготовку до евакуації [82, арк. 300]. Невдовзі болбочанівці відступлять з Харкова й опанують Полтавою, де на той час велися бої між гетьманцями і республіканцями (частина гетьманців тоді перейде на їхній бік) і придушуть у місті більшовицьке повстання. 22 листопада командир 2-го (Подільського) корпусу генерал П. Єрошевич офіційно заявив телеграмою про перехід на бік Директорії. Подільський губерніальний староста здав свою посаду і виїхав з Кам'янця-Подільського у Проскурів, а місце проскурівського повітового старости посів директоріальний комісар. П. Скоропадський відзначав у своїх спогадах з цього приводу: «А відомості з губернії надходили доволі бентежного порядку. Головною несприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича» [63, с. 310]. Тож, коли Подільська губернія повністю була підпорядкована повстанцям, Директорія 3 грудня 1918 р. перебралася до Вінниці.

У Києві також було неспокійно, містом ширяли усіяні чутки, одні одного сенсаційніші, усі нервово очікували «новин». 17 листопада в німецькій Раді солдатських депутатів відбулися збори, на яких до театру «Бі-ба-бо» прибуло близько 2 тис. німецьких вояків. Голова засідання Кірхнер зачитав 15 пунктів, вироблених напередодні центральним комітетом вояцької Ради. Член Ради Розенфельт у виступі щодо сучасного моменту в Україні пояснив присутнім, що солдатська Рада ухвалила до останньої хвилини зберігати нейтралітет, котрий міг бути скасованим лише в разі, якщо безлади на-

будуть серйозного характеру й заважатимуть їхній евакуації на Батьківщину [107]. Після ж обговорення плану евакуації, було також ухвалено звільнити усіх політичних і громадських осіб, що були заарештовані за допомогою німців, постановлено переглянути усі політичні процеси і звільнити усіх затриманих.

В столиці ж серед добровольчих дружин і військових підрозділів здійснювалися приготування до зустрічі ворога на вулицях. Всі офіційні установи охоронялися суворіше за звичайне, з'явилися патрулі, на деяких вулицях було розставлено кулемети. Життя в місті стихало незвично рано, до дев'ятої години вечора ще донедавна залюднені вулиці порожніли. Багато мешканців намагалися вихати на південь, проте від 17 листопада залізничне сполучення в напрямку Одеси було заблоковано [44, с. 2]. Столиця жила в очікуванні гірших часів. Прагнучи залучити до зголошення стати на захист Гетьманату більшу частину російських офіцерів-добровольців після свого звернення до них, П. Скоропадський 18 листопада, у день поразки гетьманців у бою під Мотовилівкою, видав Наказ (№253) про призначення, «з огляду на надзвичайні обставини», головнокомандуючим усіма збройними силами, що діяли в Україні, популярного серед «білого» офіцера ген.Ф.Келлера [75, арк. 176]. Граф Ф. Келлер отримав права головнокомандуючого арміями фронту, з наданням поверх того надзвичайних прав, відповідно до ст.28 Положення «О полевом управлении войск в военное время» [77, арк. 8]. Усю територію Української Держави було оголошено театром воєнних дій. Відтак Ф.Келлеру було підпорядковано й усю цивільну владу в країні. Він одразу ж телеграфував про своє призначення А. Денікіну, утворив при власній особі «Раду оборони», до складу якої увійшли праві російські діячі-монархісти на чолі з Ф. Безаком і власноручно написав заклик до відновлення російської монархії. У столиці почалися гоніння на усе українське.

19 листопада П. Скоропадський видав Грамоту «До хліборобів України», в якій він закликав «під проводом обраних союзами хліборобів досвідчених і вірних батьківщині» офіцерів стати до боротьби «з ворогами ладу і заспокоєння села» [26; 52]. 20 листопада на потреби Державної Варги (знову ж таки таємно) було надано 40 млн крб [73, арк. 19]. Цілком можливо, що насправді ці кошти були виділені для офіцерських дружин, які того дня з Києва потягами прибули на Пост-Волинський. Гетьманцям вдалося відбити спробу захопити станцію панцерним потягом Січових стрільців, а вже наступного дня (21 листопада 1918 р.) ще 10 млн крб «на заходи громадського спокою» отримав міністр внутрішніх справ Української Держави [73, арк. 13].

«Демократична» ж Директорія випускає 26 листопада у Фастові свою Постанову «Про заборону всякої агітації і підбурювання проти влади Української Народної Республіки та її державної незалежності» [90, арк. 18]. Директорія також постановила, що «під страх кари військового часу, забороняється всяка агітація і підбурювання проти

владі Української Народної Республіки та її державної незалежності», а влада на місцях, по селах, по містечках та містах могла належати лише органам народного самоврядування та комісарам Директорії [90, арк. 18].

У цей же час Республіканське військо почало зосереджуватися на станції Боярка та намагалося охопити гетьманців з флангів. 22 листопада Оперативний штаб республіканців розпочав загальний наступ на Київ силами Січових стрільців та Чорноморського кошу, яких у столиці проти ночі 23 листопада мало підтримати загальне повстання, організоване Українським військово-революційним комітетом (УВРК), що був сформований Директорією відразу ж після свого створення для координації повстанської боротьби в Києві і поза ним. Січовики рухалися напрямом Крюківщина – Монастирський хутір – станція Пост-Волинський, а Чорноморці – від Борщагівки до Житомирського шосе. На цьому шляху в районі Борщагівки й Святошина Чорноморський кіш 22 листопада несподівано наразився на потужний контрудар з лівого флангу одного з підрозділів гетьманців й змушений був відступати, що спонукало припинити наступ й Січових стрільців, які вирішили закріпитися на вже зайнятих позиціях і зачекати підходу нових загонів республіканських повстанців. Протистояння набувало позиційного характеру, під час якого республіканські підрозділи здійснювали часті атаки-виласки на приміські київські поселення, зокрема у Красний трактир, Голосієво та Мишоловку. Становище, як планувалося командуванням заколотників, мало переломити збройне протигетьманське повстання у самій столиці...

З наближенням республіканських військ УВРК призначив окремий оперативний штаб (М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець), який взявся за організацію бойових груп (серед яких були й більшовицькі). Коли ж 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизилися до Києва, УВРК вирішив здійснити в місті повстання. Київ був буквально нашпигований лівими підпільними терористичними групами й, відповідно, збройними схронами для їхніх потреб. Так, наприклад, 22 листопада Осібний відділ Київської добровольчої дружини через власну агентуру виявив на подвір'ї столичного Політехнічного інституту (по Бібіковському бульвару, поблизу залізничної смуги) склад зброї. Коло Інституту тоді був завод Гретера, частина робітників якого були більшовиками і які й влаштували біля купи вугілля та сміття в локові схрон зі зброєю [81, арк. 147]. У столиці масово друкувалися антигетьманські прокламації та листівки з закликком до повалення існуючого ладу (зокрема, у «Дніпро-Союзі») і навіть у Міністерстві народного здоров'я). Більшовицькі агенти були розкидані по місту, у різних місцях столиці були приховані схрони зі зброєю та вибухівкою тощо [81, арк. 184–184 зв.]. Невдовзі стало зрозуміло призначення цих та інших збройних схованок, агентурних і друкарських точок та роздріблених груп агітаторів і терористів.

У ніч з 22 на 23 листопада революційні загони з боєм намагалися оволодіти Педагогічним музеєм

(будівлею колишньої Центральної Ради), повстанці захопили столичний Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) та Плоский райони, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. До заколотників приєдналася частина 21-го Сквирського полку. Проте через відсутність належної координації дій захопити увесь Київ не вдалося й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти [70, с. 140]. Повстання у Києві було врешті придушено. Проте про ступінь його ваги для республіканців і рівень підпільно-конспіративної мережі заколотників, зокрема у столиці, свідчать агентурні донесення Осібного відділу Штабу гетьмана про те, що нібито 24 листопада ввечері у Києві з ночівлею нелегально перебував В. Винниченко, а в середині того ж тижня С. Петлюра бачився на вул. Столипінській, 66 зі своєю дружиною. Відтак це свідчить, як і повідомляла гетьманська розвідка, що «між Директорією і національними колами в Києві існує безперервний зв'язок і повна координація дій» [81, арк. 195 зв.].

Командування ж республіканців, зрозумівши, що сил на пряий штурм міста у нього не вистачає, змінило тактику й розпочало облогу Києва, очікуючи тим часом на збільшення своїх сил за рахунок залучення до штурму загонів повстанських отаманів та формування нових повстанських підрозділів. Важливим підсиленням республіканців стали перехід на сторону Директорії Кінного Лубенського полку під командуванням полковника Ю. Отмарштайна та Вінницького корпусу, який прибув під Київ. Зрештою, 24 листопада 1918 р. головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної Армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До її складу увійшли: Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії [9]. Свої сили Директорія нарощувала не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців. Вона активно застосовувала також і практику примусової мобілізації населення. Так, 20 листопада було видано наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та у Вінницькому повіті на Поділлі [9]. 26 листопада 1918 р. робітники Конотопа, залізнична охорона та Сірожупанники на чолі з полк. Палієм захопили на складі 5 тис. гвинтівків і п'ять кулеметів й опанували вокзалом, а потім й усім містом. Штаб 95-ї німецької дивізії оголосив свій нейтралітет щодо придушення виступу заколотників, вважаючи «що переворот гетьманського ладу вже відбувся». Виходячи з оперативної військово-політичної обстановки й зазнавши перших відчутних контрударів під Києвом, С. Петлюра скористався оголошенням перемир'я й телеграмою у Львів до західних українців, які нещодавно проголосили відновлення власної держави, з тезою: «негайно требую підкріплення». Осібний відділ

Штабу гетьмана 26 листопада звітував, що внаслідок цієї телеграми в допомогу С. Петлюрі «прибув з Галичини 19-й артилерійський полк і важка артилерія» (т. зв. полк ім. М. Грушевського). Водночас 27 листопада Директорія оголосила загальну мобілізацію до лав Армії УНР усіх громадян, які пройшли військову муштру в усіх родах військ від 20 до 30 років включно, а старшин – до 43 років по усій території України [27, с. 385–386].

Тоді ж члени Директорії надіслали до Харкова отаманові П. Болбочану екстренну листівку, яку було широко оприлюднено, в якій вкотре сповіщалося про запроданство росіянам нового гетьманського уряду і самого узурпатора (П. Скоропадського), а також про те, що революційні війська підходять до столиці. С. Петлюра ж цього дня перебував у Феофанії під Києвом, де його штаб розробляв плани здійснити з цього напрямку прорив на столицю через Пушу-Водицю [81, арк. 197–197 зв.]. З боку ж Трипілля на Бориспіль висунувся підрозділ повстанців чисельністю в 1500 вояків з метою перерізати сполучення Київ – Полтава [81, арк. 197 зв.]. Проте після обстрілу з гармат німецького полку, що 25 листопада прямував до ст. Боярка й зазнав внаслідок цього значних втрат, 27 листопада німецьке командування силами трьох полків піхоти, підтримуваних кіннотою та гарматами, завдало різкого удару по лівому флангу директоріальних військ. Внаслідок жорстокого бою й важких втрат командування Січових стрільців змушене було запросити перемовин у керівництва німецької групи військ й уклало тимчасове перемир'я на фронті.

Директоріальна преса, між тим, тріумфально повідомляла, що «28 листопада народне військо на чолі з своїм славним хоробрим отаманом Петлюрою з боєм підступило до самого Києва і обложило його зо всіх сторін» [62]. Столиця й справді була ніби свого роду острівцем у розбурханому збройно-повстанському морі. Так, згідно з повідомленням Інформаційного бюро Республіканської армії, на 29 листопада 1918 р. владу Директорії було встановлено у п'яти губерніальних та багатьох повітових центрах, зокрема: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Рівному, Сарнах, Дубні, Радивиліві, Волочиську, Проскурові, Летичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві-Подільському, Таращі, Бердичеві, Козятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіополі, Звенигородці, Шполі, Квітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлизаветграді, Золотоноші, Миргороді, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові [9]. Активно діяли також і вербувальні комісії, що не цуралися будь-яких фразеологічних комбінацій у своїй агітаційній роботі. Так, скажімо, у відозві Комісії по вербуванню козаків для Курія смерти імені кошового Івана Сірка заявлялося: «Весь світ повстав, аби знищити наш край, наш нарід. На границях ворожі нам війська: румуни, поляки, французи, англичане, а большевики пруться в саме серце України і хочуть знищити наш нарід. Вони хочуть не тільки разграбувати добро нашого народу, але хочуть украсти його душу» [22, с. 28]. Більше того, гово-

рилося, що «гетьманці цілими гуртами записуються в большевицькі війська» і запитувалося у селян та робітників у кого вони шукатимуть захисту «від гетьманських шомполів і розстрілів», якщо республіканську армію буде розбито [22, с. 28]. Тож усі мали записуватися до Куреня смерти під гаслом «Чи здобудано волю України, чи з славою загинемо», а відтак і до Армії УНР.

Тим часом у Києві ген. Ф. Келлер, що був крайнім російським монархістом й настільки ненавидів усе українське, що це навіть лякало самого П. Скоропадського, відмінив усі накази по армії, вироблені за час Гетьманату, й запровадив статuti старої Російської імператорської армії тощо [63, с. 312]. У столиці розпочалися гоніння на все українське, було закрито Національний клуб, почалися безпідставні арешти й наруги над національними символами (навіть над погруддям Т. Шевченка) тощо. 25 листопада Ф. Келлер наказав розформувати ті військові частини, що взяли участь у повстанні, а саме: Січовиків та Чорноморців, а також 2-гу сотню Власного Конвою пана гетьмана, 21-й піший Сквирський полк, 1-шу Стрілецьку пішу дивізію та 2-й Запорозький піший полк. Після цього він висунув гетьманові ультиматум щодо надання йому (Ф. Келлеру) диктаторських повноважень. Така політика Ф. Келлера викликала обурення й опір серед урядовців, зокрема й з боку міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, який ще нещодавно сам доклався до його призначення. П. Скоропадський попри, здавалося б, безвихідність свого становища, наказав зняти Ф. Келлера з посади. Сам гетьман згадував, що «попросив» головнокомандувача здати свої повноваження насправді ще через чотири дні після його призначення, але голова Ради міністрів С. Гербель та більшість міністрів довго не зважувалися повідомити про це самого ген. Ф. Келлера. Крім того, як згадував обізнаний у тогочасних справах політичних граф Д. Гейден, гетьман побоювався, що російське офіцерство віддасть перевагу «русофілу» Келлеру, а не «українофілу» Скоропадському й «виведе Келлера на його місце» [13, с. 150]. При цьому він знав про чутки, що при головнокомандувачеві утворилася якась офіцерська дружина, яка мала здійснити в Києві переворот, але не вірив у це [63, с. 314]. 26 (13) листопада у своєму наказі (№35) Ф. Келлер оприлюднив по усім збройним силам, що діяли на терені України та в Північній Армії відомості про свій конфлікт з гетьманським урядом, який полягав у тому, що Рада міністрів, попри наказ гетьмана, не вважає за можливе підпорядкувати генералові-головнокомандувачу цивільну владу. Уповноважені уряду заявили йому, «що міністерство прагне до створення федеративної української держави і від цієї своєї програми, для відтворення цілої, неподільної Росії, відмовитися не може» [78, арк. 11]. Тож Ф. Келлер категорично заявив, що складає з себе повноваження, позаяк прагнув покласти свою голову тільки для створення великої неподільної Росії, а не на від'єднання від Росії України. Тож, виходить, що гетьманська Грамота про федерацію була таки тактично-політичним кроком П. Скоропадського й

достеменно таки не означала об'єднання з «білою» Росією й саме це зрозумів і розпізнав щирий «недегімець» і російський генерал, граф Ф. Келлер.

26 листопада (за н.ст.) П. Скоропадський відправив Ф. Келлера у відставку [53]. Замість нього того ж дня гетьман призначив на головнокомандуючого свого товариша, генерал-лейтенанта, князя О. Долгорукого [76, арк. 234], який також мав праві переконання, але був людиною, якого П. Скоропадський знав особисто і з яким, за його ж словами, можна було домовитися. Це було ненайкраще призначення, проте гетьман вже не міг повернути в інший бік через крайню залежність від російського офіцерства. Бойовий генерал О. Долгоруков прийняв командування обороною столиці практично вже у патовому становищі, коли, як влучно зауважив Д. Гейден, йому «самому більше не було чого втрачати і залишалося тільки захищати Київ до останнього солдата і себе включно...» [13, с. 150]. Зрештою, й сам О. Долгоруков заявив тоді пресі про те, що його завдання «носить певний, чисто військовий характер» і зводиться до захисту Києва від банд Петлюри, а також додав, що підтримує постійний контакт з представниками Антанти в Одесі [31].

У цей час П. Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту: «Усе російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почету, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я входжу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство» [63, с. 317–318].

Чому П. Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: «По-перше, у міжособистій війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по-друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський. – П.Г.-Н.] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Зрештою, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів» [63, с. 312]. Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти, коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях її економічного розвитку й, врешті,

аж надто суперечливі світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне, й у крайніх правих кіл щодо моделі національно-державного розвитку та соціально-економічної справедливості.

Тим часом 2 грудня 1918 р. Республіканські війська спробували захопити Лису Гору, на якій містилося багато сховищ з порохом, динамітом та іншим військовим зняряддям. Зав'язався бій з гетьманською залогою у якій було втягнуто і німецьких вояків. Сутічка врешті закінчилася перемир'ям між Директорією та німецьким командуванням, згідно з яким наступ на Київ мав бути припинений до прибуття представників Антанти. Республіканці використали цю паузу для облаштування та зміцнення облоги столиці й, відтак, створили Осадний корпус на чолі з Є. Коновальцем.

Ізольований у Києві П. Скоропадський, натомисть, мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман все ж вважав для себе корисним, позаяк вже усвідомлював, що якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П. Скоропадського, «через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий» [63, с. 319]. Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, не можна забувати, що кожноденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente-и ось-ось прийдуть, і усіляка затяжка нас окриляла надією» [63, с. 319]. Виявилося, що надії були марними. Герцог Г. Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, зі свого боку відзначав, як згодом він дізнався про те, «що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана» [43, с. 39]. С.Петлюра ж використав перемир'я не лише для зміцнення позицій заколотників-республіканців у військово-політичному плані, але й з метою посилення цензури та встановлення ідеологічно-пропагандистської диктатури революційно-повстанської влади. Водночас 10 грудня Директорія видала наказ, в якому влучно обіграла чи не найбільшу проблему тогочасної України та ахілесову п'яту усіх вітчизняних урядів доби державної незалежності – земельне питання. У ньому, перш за все, загрожувалося, що «всім тим, хто так чи інакше не бере активної участі в боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде» [92, арк. 1]. Не варто й говорити, що подібний наказ не виконувався на практиці й відіграв лише пропагандистську роль на час протистояння з гетьманським режимом.

Разом з тим, перемир'я дало змогу військам Директорії підтягнути власні сили до столиці, збільшивши їхню потужність, й 3 грудня сформувати Осадний корпус під командуванням полк. Є. Коновальця. До його складу, окрім Січових стрільців (ОЗСС), увійшли також Чорноморський Кіш Пелешука, дві Дніпровські дивізії отаманів Зеленого і Данченка, 8-ма Піша дивізія та інші збройні підрозділи, що загалом нараховували до 50 тис. вояків. П. Скоропадський же міг розраховувати не більш як

на 3 тис. бійців, близько 80 шабел, в розпорядженні яких було 109 кулеметів. 8 грудня республіканці несподівано оточили німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїли їх. Справа вдалася й німецьке командування змушене було знову розпочати переговори з Директорією про нові умови перемир'я. Є. Коновалець, що був членом делегації, яка виїхала до Києва на перемовини з головним німецьким окупаційним командуванням, згадував, що під час прибуття делегації у с. Святошино (полк. Є. Коновалець, полк. В. Осмоловський, сотник д-р О. Назарук, сотник Чорний та ін.), її, незважаючи на супровід німецького старшини, було заарештовано гетьманцями й доправлено на ст. Пост-Волинський у штаб Київської офіцерської добровольчої дружини ген. Л. Кірпи́чова¹, де їх було протримано до полудня наступного дня. Виявилось, що О. Долгоруков наказав розстріляти делегатів, яких врятувала від смерті лише рішуча вимога німців. Їхній ескорт, висланий з Києва, перевіз делегацію до столиці у Штаб німецьких військ на Липках, де й відбулися перемовини про умови здачі німцями міста. Тоді ж, слід зазначити, на пропозицію німецького майора В. Яроша, Є. Коновалець зустрівся з довіреним представником П. Скоропадського П. Дорошенком. Січовикам вкотре було запропоновано відбутися до Галичини на допомогу ЗУНР у боротьбі з поляками, гетьманові ж представник Стрілецьтва знову запропонував розпочати переговори з Директорією, але наперед відкликати свою Грамоту про федерацію. На відміну від перемовин з німцями, розмова з гетьманським представником закінчилася безрезультатно. «Я відіхав з нічим, – згадував Є. Коновалець, – переконавшись, що воля генералів Долгорукова, Келера й Кірпи́чова, а не Гетьмана, була в той час рішачою» [38, с. 280–281].

Тим часом 10 грудня 1918 р. у с.Софіївська Борщагівка, що була поблизу с. Святошино, підвідділ (взвод) 2-го відділу дружини Л. Кірпи́чова²

¹ Київська офіцерська добровольча дружина ген.Л.Кірпи́чова була створена восени 1918 р. у Києві як російське добровільне формування, що стало основою т.зв. Зведеного корпусу Національної гвардії Української Держави. Дружина (нач. штабу – ген.Л.Давидов) поділялася на 5 діючих піхотних відділів (командири: ген.Іванов, полк.В.Хитрово, полк.С.Крейтон, полк.Ф.Вінберг, полк.А.Гревсі), 3 резервних (оформитися не встигли), один інженерний і кіннотний загін. Чисельність офіцерських дружин (дружина Кірпи́чова та особливий корпус ген.Буйвіда) досягала від 2 до 3–4 тис. вояків [14, с.15–16]. Припинила існування 14 грудня 1918 р. після взяття Києва військами УНР. Частина дружини потрапила в полон і була страчена, невелика група офіцерів дружини вибралася з Києва і приєдналася до сил Білого руху.

² 16 жовтня Рада міністрів затвердила внесені міністром внутрішніх справ Положення про організацію добровільних (охочекомонних) дружин і ухвалила асигнувати 5 млн. крб. авансом на їх створення. Відповідну постанову вже наступного дня затвердив П.Скоропадський. Перші добровольці з молодших старшинських чинів почали згуртовуватися (набиратися) у Києві ще від 22 жовтня, але вже від 24 жовтня почалися формуватися Особливий корпус та Офіцерські дружини в Києві та інших губерніяльних центрах держави. Так з російського офіцества та юнкерів почав створюватися й т.зв. «Сводний» (Зведений) корпус. 1 листопада Окремою нарадою п'яти міністрів в розпорядження гетьмана авансом було асигновано 10 млн крб для формування Окремого корпусу (почав

зіткнувся з військами республіканців і був вщент знищений (5 офіцерів було вбито на місці, а решту 28 розстріляно трохи згодом, причому трупи їхні було спотворено селянами). «На шляхах зібрався натовп, обступили відкритий вагон: у ньому навалено одне на одного голі, напівроздягнені трупи з відрубаними руками, ногами, безголові, з розпоротими животами, виколотими очима... деякі ж просто перетворені в безформову масу м'яса, – згадувала М. Нестерович-Берг. – Київ вразили як громом плакати з фотографіями 33 по-звірячому замучених офіцерів. Неймовірно понівечені були ці офіцери. Я бачила цілі партії розстріляних більшовиками, складених як дрова в льохах однієї з великих лікарень Москви, але це були всі – тільки розстріляні люди. Тут же я побачила інше. Жажіття цих київських трупів не можна описати. Видно було, що раніше ніж убити, їх страшенно, жорстоко, довго катували. Виколоті очі; відрізані вуха і носи; відрізані язички, приколені до грудей замість георгіївських хрестів, – розрізані животи, кишки, повішені на шию; покладені в шлунки ялинові гілочки. Хто тільки був тоді у Києві, той пам'ятає ці похорони жертв петлюрівської армії» [50, с. 195–197].

Того ж дня, 10 грудня, 3-й полк Сірожупанників без особливого опору зайняв Чернігів (на той час уся Чернігівщина вже контролювалася Республіканським військом), а республіканські війська на чолі Н. Григор'євим без бою увійшли в Одесу, у якій ще від 26 листопада висадився французький десант, і зуміли зайняти частину міста. Наступного дня (11 грудня) ген.В.Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси, а 12 грудня під контроль директоріанців (отамана Н. Григор'єва) перейшов і Миколаїв [17, арк.52; 19, арк. 35–37, 45–46; 20, арк.90–92; 67; 68]. Тоді ж, відомий усім представник Держав Згоди Е. Енно настійливо рекомендував німецькому командуванню допомогти П. Скоропадському утримати владу [16, с. 37], проте невдовзі виявилось, що француз не має на це жодних офіційних повноважень. Тим часом, не маючи чітких настанов від вищого командування щодо стосунків з представниками Антанти, Н. Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався підгвардійський ген. П. Грішин-Алмазов, який, за підтримки французького десанту, змусив українські частини залишити Одесу. Згодом, коли Антанта розширила зону своєї окупації, українці відступили на лінію Тирасполь–Бірзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон.

Проте, звісно ж, головною метою Директорії було оволодіння столицею й таким чином доко-

створюватися у жовтні 1918 р. з демобілізованих старшин, підстаршин та юнкерів старої російської армії для «боротьби з анархією в прикордонній смузі»; командувач генерал-лейтенант, князь О.Ерістов [71, арк.25]. Зрештою, на середину листопада 1918 р. у столиці офіцери сформували збройні частини, які фактично на пряму вже не підпорядковувалися Генштабові Армії УД, зокрема: 1-й полк Особливого корпусу (ген.Буйвід), 1-ша Офіцерська дружина (полк.Святополк-Мирський), 2-га Офіцерська дружина (полк.Рубанов), Київська офіцерська добровольча дружина (ген.Кірпи́чов), а також менш чисельні Георгіївська дружина, дружина Союзу «Наша Родина», Студентська дружина тощо.

ним фактом влади спробувати легітимізувати Директорію в очах Антанти. У своїй телефонічній розмові з П. Болбочаном С. Петлюра 10 грудня відверто повідомив йому, що «по мотивах політичним Директорія заінтересована, аби Київ був взятий нами як найскорше[;] так само і Одеса в зв'язку з цим мною даний наказ Полковникові Філатьєву, що командує Одеською групою, в найближчий день захопити Одесу до приходу військ Антанти» [94, арк. 21 зв.]. С. Петлюра повідомив також, що 9 грудня республіканською радіостанцією у Вінниці було перехоплено радіотелеграму американського посла у Київ, у якій зазначалося, що французький консул в Одесі Е. Енно насправді не був уповноважений представляти політику Антанти щодо України. Тож і директоріанці, і гетьманці на той момент з цієї радіотелеграми знали, що «Ен[н]о провадить справу в Українському питанню сепаратно і на властну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну і Держави Антанти перед фактом» [94, арк. 22 зв.]. Завданням же Директорії, зауважував С. Петлюра, «ставити Антанту перед тими фактами, які ми будемо створювати своїми силами» [94, арк. 22 зв.]. Тож висновок з цього був очевидним – нагальна потреба у шонайшвидшому оволодінні Києвом, повалення гетьманської влади та заманіфестування перед усім світом встановлення УНР з Директорією на чолі. Тож С. Петлюра наказав П. Болбочанові «форсірувати певними частинами наступ на Київ», на що той відповів, що авангарди Запорозької дивізії, котра буде брати столицю, ще 9 грудня розбили гетьманців і німців під Ромоданом. У відповідь головний отаман зауважив, що наступ на столицю відбудеться раніше, ніж Запорозжці встигнуть до нього приготуватися... Очевидна дійсність та історична тектоніка того часу набули, зрештою, означеної межі: Гетьманат був приречений до падіння. Станом на 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50-тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до столиці залишалися німецькі війська. На решті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували усілякі нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину.

Тоді ж гетьман дізнався про перемир'я, яке начальник Штабу німецьких військ в Україні заключив з Директорією у Вінниці й зрозумів, «що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий» [63, с. 321]. Ще 11 грудня в районі Фасова, в ставці С. Петлюри, розпочалися перемовини республіканців з представниками німецького верховного командування, делегатами Головної ради солдатських депутатів німецьких військ на чолі з правим соціал-демократом Кірхнером¹ про передачу влади Директорії у столиці України [101, арк. 1]. Наступного дня до перемовників приєднався секретар французького консульства у Києві Ж. де Мулен (уповноважений Антанти

¹ Німецька Головна Рада солдатських депутатів у Києві вважала за потрібне відправити німецькому уряду телеграму з проханням вступити з Директорією в безпосередні зносини [36].

з реорганізації українського уряду), який діяв за вказівками консула Е. Енно з Одеси. Урешті-решт 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей. В офіційному повідомленні вищого німецького командування щодо причин передачі столиці в руки петлюрівців, зокрема, говорилося: «Беручи до уваги, що в більшій частині України влада знаходиться в руках Української Директорії, і з огляду на те, що в Одесі – місці знаходження представників союзників і за присутності військ союзників – Українська Директорія також взяла владу у свої руки, між німецьким вищим командуванням і Солдатською Радою, з одного боку, та Української Директорією – з іншого, укладено договір, за яким німецькі війська не чинитимуть опору при вступі Директорії у Київ» [37]. Відтак, німці обіцяли більше не обороняти столицю України, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету у боротьбі за українську столицю – поставити 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Револуція», відгук – «Республіка». Тож австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишили Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Відмова солдатського комітету (Zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату.

Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизилися до Києва. Мешканці Святошина почали тікати з селища після того, як його вночі з 11-го на 12-те грудня залишили німці, які до того ж почали розпродувати власні гармати і зброю повстанцям й в процесі евакуації часто-густо проторювали собі шлях, викидуючи білі прапори. Крім того, німці заздалегідь попередили республіканців про свій виїзд зі Святошина та з Києва. При цьому, у спішній таємній телеграмі представника німецького Посольства у Києві Ліндемана до німецького таємного радника Надольного про стан в Україні й необхідність втручання у перебіг подій Антанти, переданій 13 грудня 1918 р. з Берестя (Бреста-Литовського), вказувалося, що повстанський рух набув набагато сильнішої потужності, аніж це усвідомлюється у Києві. Аналізуючи ситуацію, Ліндеман зазначав, що «постільки армія Гетьмана слабка, а наші [тобто німецькі. – П.Г.-Н.] війська не хтять прийняти участі [у придушенні повстання. – П.Г.-Н.], падіння Києва, очевидно, беззаперечно не пізніше ніж через кілька тижнів» [97, арк.1]. Проте у Посольстві ще не знали, що штурм столиці розпочнеться уже тієї ж ночі.

У північно-західному секторі оборони столиці 12 грудня о 4-й годині ночі (після відходу німців у столицю) директоріальні війська у складі 3-х піших сотень 2-го Задніпровського полку та 2-х кіннотних сотень при 2-х гарматах розпочали (після артилерійського вогню) наступ від ст.Борщагівка

на Святошино, проте знову були відкинуті назад зустрічним кулеметним вогнем гетьманців. Втративши кілька десятків убитими і пораненими та двох полонених, республіканці відступили (з боку гетьманців втрат не було) [86, арк. 500]. Цього ж дня українську столицю залишив останній ешелон німецьких військ.

У північному секторі оборони Києва в ніч на 13 грудня і цілий день гетьманці застосовували сильний гарматний вогонь по супротивнику, але піхотних боїв не відбувалося. Спокійно було до другої години дня в районі Пущі-Водиці. І хоча святошинська ділянка оборони видавалася доволі надійною, вкрай слабкими позиції гетьманців були на важливому відрізку між Святошиним і Пущею-Водицею, зайнятого сердюками. Тут, перш за все, ненадійними виявилися самі сердюки, які були безідейними і серед яких велася посилена агітація щодо марності спротиву тощо [86, арк. 500]. Тож невдовзі повстанці були вже на околицях столиці. Бої тривали увесь день 13 грудня, але, як і передчувалося напередодні штабом оборони й було зазначено у повідомленні від Державної Варти, найбільш ненадійними виявилися сердюцькі підрозділи, яким соціалістичні агітатори досить легко змогли довести, що їхній опір є безнадійний та «безідейний» [86, арк.500–500зв.]. У ніч проти 13 грудня з північно-східного району чотири дивізії Осадного корпусу під командою Є. Коновальця (понад 20 тис. багнетів) рушили на штурм Києва й відбили позиції, що були втрачені 29 листопада. На лівий берег Дніпра було перекинуто з Трипільського району 2-гу Дніпровську дивізію отамана Данченка, звідки вона мала піти і захопити Дарницю, аби замкнути кільце оточення столиці з півночі [33, с. 155–156].

Вранці ж 13 грудня озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана [43, с. 45]. П.Скоропадському, аби вибити їх звідти, довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. У гетьмана практично не залишилося вірних йому військ, оголошена по місту мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Гетьманці мали лише 2,3 тис. багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів та 43 гармати. Крім того, В. Шкловський, що командував у Києві 4-м автопанцирним дивізіоном й був членом підпільного «Союзу возродження Росії» (організації, що ще в листопаді й сама готувала антигетьманський переворот), у вирішальний момент встиг «зацукрувати» бензобаки броньовиків, що були в його розпорядженні, вивівши їх з ладу [105, с. 170]. Ввечері 13 грудня опір припинили офіцери дружини ген. Л. Кіріпчова, який наказав їм опустити зброю, зібратися в Педагогічному музеї й там очікувати на вирішення своєї долі. За словами одного з дружинників-захисників Києва, полк.В.Хітрово, що командував 3-м відділенням дружин Кіріпчова, офіцери, які захищали столицю, «попалися як в мишоловку» й виходу у них не було.

У ніч проти 14 грудня 1918 р. у Києві з наказу Оперативного штабу і Революційного комітету

знову розпочалося повстання. Воно було організоване 120 старшинами і повстанцями, які свого часу були заарештовані гетьманцями за симпатії до заколотників Директорії (усі вони перебували на гауптвахті на Печерську у Києві, зокрема, Ю. Тютюнник, А. Вовк, С. Голуб та ін.). Тієї ж ночі (з 13-го на 14 грудня) з наказу оперативного штабу українські робітничі та військові групи (частково – також єврейські) захопили Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. Було захоплено ледь не весь Печерськ (в тому числі й район гетьманського палацу), роззброєно кілька офіцерських відділів, панцерний дивізіон та Власний конвой гетьмана [65]. Вирішальним було оводінням Печерськом і почасті Куренівкою. До ранку було взято Генеральний Штаб та Військове міністерство [91, арк. 6]. Німецькі патрулі, що залишалися в столиці, ще зночі прикріпили на свої багнети білі прапорці.

Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Республіканські війська повели наступ на Київ по трьох напрямках: на Пущу-Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Республіканське військо перейшло в атаку також через Борщагівку, Солом'янку та Куренівку й увійшло в місто. Коли ж стало відомо, що республіканці прорвалися ще з й боку лівого берега Дніпра, серед оборонців-гетьманців розпочався хаос. Близько 12-ї години бої вже тривали в межах міста. На Куренівці було захоплено батарею Сердюцького полку, який перейшов на бік заколотників і відкрив кулеметний та гарматний вогонь по тилах гетьманців у напрямі Пущі-Водиці. У районі залізниці загоном Революційного комітету був захоплений панцерний потяг [91, арк. 7]. Того ж ранку підрозділи Лубенського та Радомишльського полків перейшли на бік повстанців й почали надсилати до Оперативного Штабу своїх уповноважених з заявами, що вони приєднуються до революційних військ. Здалися республіканцям також: залога столиці, Гомельський загін, офіцерські загони V (Чернігівського) та VI (Полтавського) корпусів¹. Водночас розвивався загальний наступ вже усіх формувань Осадного корпусу. Січові стрільці про-

¹ Загалом при взятті Києва у полон до військ Директорії потрапило до 10 тис. осіб. Захисники Києва були зібрані у Педагогічному музеї та Педагогічному інституті. Сюди ж протягом тижня доставлялися офіцери, взяті в полон на Полтавщині та Чернігівщині. За різними свідченнями у Педагогічному музеї на вулиці Володимирській було поміщено від 600–800 до 1500 полонених (в обох педагогічних закладах утримувалося від 2-х до 3-х тисяч полонених офіцерів). Генералів і полковників пізніше відвезли до Лук'янівської в'язниці. Тих з цих офіцерів, які могли претендувати на білоруське, естонське, литовське, латиське, чеське, польське та інші громадянства, а також представників козацьких військ і Сибіру було випущено на поруки своїх консулів. Українці ж випускалися в разі надання рекомендацій від громадських діячів, військовослужбовців УНР чи просто домовласників. Деяким росіянам вдалося звільнитися за гроші або за сприяння німецького командування і сховатися з міста. До Різдва полоненими у Києві залишилося ще 600 осіб, а до 30 грудня – понад 520 (в т.ч. 120 українців). Ті ж, хто не міг знайти приводу для звільнення, в кількості 450 осіб були вивезені до Німеччини [57, с.110].

сувалися в напрямі ст. Жуляни – Пост-Волинський – Київ-Пасажи́рський. Дніпровська дивізія відновила наступ з боку Святошина. До 15-ї години дня практично весь Київ був опанований республіканськими військами Армії УНР (лише окремі групи старшин-гетьманців і російських офіцерів отаборилися й зачинилися у будівлі Педагогічного музею), а о 16-й годині директоріанці оволоділи практично усею столицею [91, арк. 6–7].

Сам П. Скоропадський про ці події згадував так: «Ввечері я ліг спати, як зазвичай. Вночі я отримав годині о третій телеграму, у якій Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації гетьманства. Прочитавши, я знову заснув і о 7 годині встав. Чувся сильний гул гармат, я викликав чергового старшину, котрий мені доповів, що частини, що захищають Київ, “відходять на другі позиції”. Я зрозумів, що це за друга позиція, і поміркував собі: “От тобі і два дні утримання Києва, й трьох годин не втримають!” Вдягнувся. До мене з’явився комендант Прісовський і просив дозволу відпустити невелику частину окремого дивізіону, що охороняв мене, для виручки самого дивізіону, котрий вночі знезбрóили. Я вийшов на ганок, поговорив з цим взводом і відпустив його. Мені було ясно, що справа йде до розв’язки. Окремий дивізіон вважається кращою частиною, яку я приберіг для останнього удару. Вона складалася з великоросійських офіцерів, її завжди мені хвалили. Я залишив цей дивізіон у своєму розпорядженні і давав його тільки для спеціальних задач на фронті, а тут його знезбрóили. Скандал! У мене більше нікого не залишалося. Свідчення ставали усе тривожнішими. Нарешті, я отримав увідомлення, що арсенал взято, що військове міністерство зайнято, відповідно, повстанці були вже недалеко від нашого кварталу. [...] Я усвідомлював, що все пропало. У мене була на душі важкість. Я думав, чи мушу я все ж таки відмовитися від влади чи не слід цього робити. На мене вплинула кулеметна тріскотня, що пролунала десь вдалині, і я подумав... вірогідно, є чесні люди, котрі б’ються до тих пір, поки вони не отримають свідчення, що вони звільнені від своїх обов’язків та від обітниць, і написав тут же на місці своє зречення від влади» [63, с. 323–324].

У другій половині дня суботи 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади власноручним актом [8; 47; 49; 55; 56]. Акт зречення влади П. Скоропадський написав у номері-помешканні турецького посла в київському готелі «Паласт», де він знайшов сховок. Гетьманський уряд, своєю чергою, 14 грудня опинився перед дилемою власного рішення й, передав повноваження міській Думі та міській Управі, діяльність яких було відновлено останньою постановою Ради міністрів Української Держави [74, арк. 2]. Розгублений головнокомандувач гетьманськими військами О. Долгоруков перебував майже в істерії [54, арк. 25–26]. О. Долгоруков оголосив про капітуляцію раптово без всяких умов, неочікувано пішов у відставку і відбув до Одеси (цьому спонтанному крокові дивувалася навіть вдовиця-імператриця Марія Фьодорівна, що особисто добре знала князя [28, с. 313]), що стало

остаточним сигналом до складання зброї й утечі з Києва для офіцерів його штабу, гетьманців-старшин і добровольців-дружинників [11]. Проте вуличні бої подекуди тривали ще до вечора.

Після акту відмови від влади П. Скоропадським й визнання себе поваленим гетьманським урядом, повстанчий Революційний комітет о 20-й годині 14 грудня призначив Раду комісарів як тимчасову найвищу політичну владу у Києві до прибуття Директорії [91, арк. 7]. У ніч на 15 грудня уся столиця України опинилася під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування¹. В Україні було відновлено Українську Народну Республіку на чолі з Директорією, а за спинами її отаманів Лівобережну Україну з півночі вже опановували «червоні» війська російсько-більшовицьких окупантів, зі сходу ж – гострили багнети «білі» російські загарбники...

Список використаних джерел

1. АВР РФ, ф. 82, оп. 16, т. 76, спр. 27.
2. Антонов-Овсєєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. М., 1932.
3. Борщак І. Кар’єра одного авантюриста. *Діло*. 1925. Ч. 72. 1 квітня.
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). Ч. III. Київ: Відень, 1920.
5. Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. Торонто, 1940.
6. Відродження. 1918. 5 листопада.
7. Відродження. 1918. 9 листопада.
8. Відродження. 1918. 15 грудня
9. Вістник Української Народньої Республіки. 1918. 17 грудня.
10. Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. *Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов*. М.: Политическая энциклопедия, 2014.
11. В штабе кн. Долгорукова. *Кієвская мысль*. 1918. 15 (2) декабря.
12. Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К.: Крок, 2019.
13. Гейден Д. Ф. «Скоропадского я знал с малых лет». *Исторический архив*. 2012. № 3.
14. Головин Н. Н. Российская контр-революция в 1917–1918 гг. Кн. 12. Париж, 1937.
15. Голось Кієва. 1918. № 155. 15 (2) ноября.
16. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. К.: Наукова думка, 1967.
17. ДАМО, ф. п-1817, оп. 2, спр. 173.
18. ДАМО, ф. п-1817, оп. 2, спр. 206.
19. ДАМО, ф. п-1817, оп. 2, спр. 283.
20. ДАМО, ф. п-1817, оп. 2, спр. 284.
21. ДАСО, ф. р. 2674, оп. 1, спр. 1.
22. ДАСО, № 2674, листівки.
23. Державний вістник. 1918. 9 листопада.
24. Державний вістник. 1918. 12 листопада.

¹ Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав відозву до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади Рад, а Директорію, В. Винниченка та С. Петлюру було звинувачено у «зраді трудящих». Відозву підписали члени «уряду»: Г. Пятаков (голова), В. Затонський, Артем (Ф. Сергєєв), Е. Квірінг, В. Аверін (члени) та І. Кудрін (управляючий справами).

25. Державний вістник. 1918. 16 листопада.
 26. Державний вістник. 1918. 22 листопада
 27. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Збірник документів і матеріалів. Т. 2. К., 2006.
 28. Дневники імператриці Марии Федоровны (1914–1920, 1923 годы). М., 2006.
 29. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2. Ужгород, 1930.
 30. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969.
 31. Заявление главнокомандующего кн. А. Н. Долгорукова. *Кієвская мысль*. 1918. 3 декабря (20 ноября).
 32. Земське діло. 1918. 20 листопада.
 33. Історія Січових стрільців. К., 1992.
 34. Історія українського війська. Льв., 1992.
 35. Кієвская мысль. 1918. № 217. 17 (04) ноября.
 36. Кієвская мысль. 1918. № 238. 12 декабря.
 37. Кієвская мысль. 1918. № 240. 15 декабря.
 38. Коновалець Є. Спомини й уваги. *Золоті ворота: історія Січових Стрільців. 1917–1919*. Львів; Рочестер, 2004.
 39. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, 1927.
 40. Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. *Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського*. Чикаго, 1973.
 41. Крезуб А. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про січових стрільців. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 11.
 42. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Военно-історичний нарис. Чикаго, 1969.
 43. Лейхтенбергскій Г. Н. Воспоминания об “Украине”. 1917–1918. Берлин, 1921.
 44. *Лучь*. 1918. 21 ноября.
 45. *Лучь*. 1918. 22 ноября.
 46. Маланюк Є. Євген Мешковський. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів*. К.: Темпора, 2004.
 47. *Мир*. 1918. 15 декабря.
 48. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. К.: Український письменник, 1994.
 49. *Наша путь*. 1918. 15 декабря.
 50. Нестерович-Берг М. А. В боротьбі з більшовиками: Воспоминания. Париж, 1931.
 51. *Нова Рада*. 1918. 12 листопада (29 жовтня).
 52. *Нова Рада*. 1918. 20 листопада.
 53. *Одескіє новости*. 1918. 16 (29) ноября.
 54. ОР РНБ, ф. 1052, оп. 1, од. зб. 37.
 55. «От власти отказываюсь» (Документи о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты). *Летопись революции*. 1924. № 2 (7).
 56. Отречение гетмана. *Кієвская мысль*. 1918. 15 (2) декабря
 57. Памятка Ливенца. 1919–1929. Рига, 1929.
 58. *Приднепровский край*. 1918. № 6611.
 59. Прохода В. Записки до історії Сірих. *За державність*. Ч. 1. Каліш, 1929.
 60. Революция на Украине по мемуарам белых. М.; Л., 1930.
 61. Савченко В. Н. Симон Петлюра. Х.: Фолио, 2004.
 62. *Село*. 1918. 8 грудня.
 63. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.; Філадельфія, 1995.
 64. Словник української мови. Т. 4. К.: Наукова думка, 1973.
 65. *Ставка*. 1918. Ч. 2. 17 грудня.
 66. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Скрантон, 1962.
 67. *Трудовая газета*. 1918. № 2775. 11 декабря.
 68. *Трудовая газета*. 1918. № 2776. 12 декабря.
 69. *Україна*. 1919. 15–16 листопада.
 70. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. III. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. Прага, 1921.
 71. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7.
 72. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 24 а.
 73. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 92.
 74. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 15.
 75. ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 1, спр. 1.
 76. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 1.
 77. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 9.
 78. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 10.
 79. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 2, спр. 37.
 80. ЦДАВО України, ф. 1125, оп. 1, спр. 3.
 81. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 71.
 82. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 75.
 83. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76.
 84. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 79.
 85. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 81.
 86. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 83.
 87. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 95.
 88. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 250.
 89. ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 6.
 90. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4.
 91. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 13.
 92. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 3.
 93. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 6.
 94. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 12.
 95. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 5.
 96. ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 118.
 97. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 17.
 98. ЦДАВО України, ф. 3809, оп. 1, спр. 16.
 99. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1.
 100. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62149-ФП.
 101. ЦДІА України, ф. 346, оп. 2594, спр. 72.
 102. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.
 103. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). Новий Йорк, 1958.
 104. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971.
 105. Шкловский В. Б. Сентиментальное путешествие. М., 1990.
 106. Южное Слово. 1918. № 15. 5 ноября.
 107. Heute Zeit. 1918. 18. November.

References

1. AVP RF, f. 82, op. 16, t. 76, spr. 27.
2. Antonov-Ovseenko V. A. Zapysky o hrazhdanskoj voine. T. 3. M., 1932.
3. Borshchak I. Kariiera odnogo avantiurysta. *Dilo*. 1925. Ch. 72. 1 kvitnia.
4. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrain-skoj revoliutsii /marets 1917 r. – hruden 1919 r./). Ch. III. Kyiv; Viden, 1920.
5. Vyslotskyi I. Hetman Pavlo Skoropadskyi. Toronto, 1940.
6. Vidrozhennia. 1918. 5 lystopada.
7. Vidrozhennia. 1918. 9 lystopada.
8. Vidrozhennia. 1918. 15 hrudnia
9. Vistnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1918. 17 hrudnia.
10. Vospomynanyia V. E. Reinbota o eho prebivanyu v dolzhnosti tovaryshcha mynustra vnutrennykh del, mynustra vnutrennykh del, a pozzhe mynustra yustytsyy v sostave pravytelstva hetmana P. P. Skoropadskoho. Ne ranee 31 dekabria 1918 h. *Hetman P. P. Skoropadskyi. Ukrayna na pere-lome. 1918 hod: Sbornyk dokumentov*. M.: Polytycheskaia entsyklopedyia, 2014.
11. V shtabe kn. Dolhorukova. *Kievskaiia mysl*. 1918. 15 (2) dekabria.
12. Hai-Nyzhnyk P. Pavlo Skoropadskyi i vlasnyi Shtab hetmana vsiiei Ukrainy: borotba za vladu i derzhavnist. K.: Krok, 2019.
13. Heiden D. F. «Skoropadskoho ya znal s malykh let». *Istorycheskyi arkhyv*. 2012. № 3.
14. Holovyn N. N. Rossyiskaia kontr-revoliutsyia v 1917–1918 hh. Kn. 12. Paryzh, 1937.

15. Holosъ Kieva. 1918. № 155. 15 (2) noiabria.
16. Hrazhdanskaia voina na Ukraine 1918–1920 hh. Sbornyk dokumentov y materyalov. K.: Naukova dumka, 1967.
17. DAMO, f. p-1817, op. 2, spr. 173.
18. DAMO, f. p-1817, op. 2, spr. 206.
19. DAMO, f. p-1817, op. 2, spr. 283.
20. DAMO, f. p-1817, op. 2, spr. 284.
21. DASO, f. r. 2674, op. 1, spr. 1.
22. DASO, № 2674, lystivky.
23. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 9 lystopada.
24. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 12 lystopada.
25. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 16 lystopada.
26. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 22 lystopada
27. Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. T. 2. K., 2006.
28. Dnevnyky ymperatrytsy Maryy Fedorovny (1914–1920, 1923 roky). M., 2006.
29. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy. 1917–1923 rr. T. 2. Uzhhorod, 1930.
30. Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920). Miunkhen, 1969.
31. Zaiavlenye glavnomokomanduiushcheho kn. A. N. Dolhorukova. *Kievskaiia mysl*. 1918. 3 dekabria (20 noiabria).
32. Zemske dilo. 1918. 20 lystopada.
33. Istoriia Sichovykh striltsiv. K., 1992.
34. Istoriia ukrainskoho viiska. Lv., 1992.
35. Kievskaiia mysl. 1918. № 217. 17 (04) noiabria.
36. Kievskaiia mysl. 1918. № 238. 12 dekabria.
37. Kievskaiia mysl. 1918. № 240. 15 dekabria.
38. Konovalets Ye. Spomyny y uvahy. Zoloti vorota: istoriia Sichovykh Striltsiv. 1917–1919. Lviv; Rochester, 2004.
39. Konovalets Ye. Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii. Praha, 1927.
40. Korostovets I. Perehovory v Yassakh v 1918 rotsi. *Solukha P. Dohovir z Moskvoiu proty hetmana Pavla Skoropadskoho*. Chikaho, 1973.
41. Krezub A. Povstannia proty hetmana P. Skoropadskoho i pro sichovykh striltsiv. *Literaturno-naukovy visnyk*. 1928. Kn. 11.
42. Kuchabskyi V. Korpus Sichovykh Striltsiv: Voinno-istorychnyi narys. Chykhaho, 1969.
43. Leikhtenberhskii H. N. Vospomynaniia ob “Ukrayne”. 1917–1918. Berlyn, 1921.
44. Luch. 1918. 21 noiabria.
45. Luch. 1918. 22 noiabria.
46. Malaniuk Ye. Yevhen Mieshkovskyyi. Kapustianskyi M. Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi. Malaniuk Ye. Uryvky zi spohadiv. K.: Tempora, 2004.
47. Myr. 1918. 15 dekabria.
48. Nahaievskyyi I. Istoriia Ukrainskoi derzhavy XX stolittia. K.: Ukrainskyi pysmennyk, 1994.
49. Nash put. 1918. 15 dekabria.
50. Nesterovych-Berh M. A. V borbe s bolshevykamy: Vospomynania. Paryzh, 1931.
51. Nova Rada. 1918. 12 lystopada (29 zhovtnia).
52. Nova Rada. 1918. 20 lystopada.
53. Odesskie novosty. 1918. 16 (29) noiabria.
54. OR RNB, f. 1052, op. 1, od. zb. 37.
55. «Ot vlasty otkazyvaius» (Dokumenty o hetmanshchynе iz arkhyva Kharkovskoho hubernskoho starosty). *Letopys revoliutsyy*. 1924. № 2 (7).
56. Otrechenye hetmana. *Kievskaiia mysl*. 1918. 15 (2) dekabria
57. Pamiatka Lyventsya. 1919–1929. Ryha, 1929.
58. Prydneprovskyyi krai. 1918. № 6611.
59. Prokhoda V. Zapysky do istorii Sirykh. *Za derzhavnist*. Ch. 1. Kalish, 1929.
60. Revoliutsiia na Ukraine po memuarам belykh. M.; L., 1930.
61. Savchenko V. N. Symon Petliura. Kh.: Folyo, 2004.
62. Selo. 1918. 8 hrudnia.
63. Skoropadskyyi P. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918. K.; Filadelfiia, 1995.
64. Slovyuk ukrainskoi movy. T. 4. K.: Naukova dumka, 1973.
65. Stavka. 1918. Ch. 2. 17 hrudnia.
66. Staxiv M. Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. T. 1. Skrenton, 1962.
67. Trudovaia hazeta. 1918. № 2775. 11 dekabria.
68. Trudovaia hazeta. 1918. № 2776. 12 dekabria.
69. Ukraina. 1919. 15–16 lystopada.
70. Khrystiuk P. Ukrainka revoliutsiia. Rozvidky i materialy. Kn. III. Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920 rr. T. III. Praha, 1921.
71. TsDAVO Ukrainy, f. 1064, op. 1, spr. 7.
72. TsDAVO Ukrainy, f. 1064, op. 1, spr. 24 a.
73. TsDAVO Ukrainy, f. 1064, op. 1, spr. 92.
74. TsDAVO Ukrainy, f. 1064, op. 2, spr. 15.
75. TsDAVO Ukrainy, f. 1071, op. 1, spr. 1.
76. TsDAVO Ukrainy, f. 1074, op. 1, spr. 1.
77. TsDAVO Ukrainy, f. 1074, op. 1, spr. 9.
78. TsDAVO Ukrainy, f. 1074, op. 1, spr. 10.
79. TsDAVO Ukrainy, f. 1074, op. 2, spr. 37.
80. TsDAVO Ukrainy, f. 1125, op. 1, spr. 3.
81. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 71.
82. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 75.
83. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 76.
84. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 79.
85. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 81.
86. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 83.
87. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 95.
88. TsDAVO Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 250.
89. TsDAVO Ukrainy, f. 1325, op. 1, spr. 6.
90. TsDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 1, spr. 4.
91. TsDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 1, spr. 13.
92. TsDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 5, spr. 3.
93. TsDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 5, spr. 6.
94. TsDAVO Ukrainy, f. 1429, op. 5, spr. 12.
95. TsDAVO Ukrainy, f. 2469, op. 1, spr. 5.
96. TsDAVO Ukrainy, f. 3563, op. 1, spr. 118.
97. TsDAVO Ukrainy, f. 3696, op. 1, spr. 17.
98. TsDAVO Ukrainy, f. 3809, op. 1, spr. 16.
99. TsDAVO Ukrainy, f. 4547, op. 1, spr. 1.
100. TsDAHO Ukrainy, f. 263, op. 1, spr. 62149-FP.
101. TsDIA Ukrainy, f. 346, op. 2594, spr. 72.
102. Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna prohrama. Praha, 1928.
103. Shapoval M. Hetmanshchyna i Dyrektoriia (Spohady). Novyi York, 1958.
104. Shkilnyk M. Ukraina u borotbi za derzhavnist v 1917–1921 rokakh. Spomyny i rozdumy. Toronto, 1971.
105. Shklovskyyi V. B. Sentymentalnoe puteshestviye. M., 1990.
106. Yuzhnoe Slovo. 1918. № 15. 5 noiabria.
107. Heute Zeit. 1918. 18. November.